

ANALIZA SEMANTICĂ ȘI ETIMOLOGICĂ A UNOR CUVINTE
DIN *HRONOGRAFUL DEN ÎNCEPUTUL LUMII* (MS. 3517).
NOI ARGUMENTE ÎN SUSȚINEREA PATERNITĂȚII
LUI NICOLAE MILESCU SPĂATARUL

MIOARA DRAGOMIR

Hronograful den începutul lumii este una din cele mai ample traduceri din secolul al XVII-lea. Originalul de bază îl constituie cronograful lui Matheos Kigalas, Νέα σύνοψις διαφορών ιστοριῶν ἀρχομένη ἀπό κτίσεως κόσμου... (Veneția, 1650), însă traducătorul preia informații și din cronograful lui Dorotheos de Monemvasia, Βιβλίον ιστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ιστορίας... (Veneția, 1631), iar unele pasaje biblice sunt date după o *Biblie* slavonă. Traducătorul s-a servit și de o *Alexandrie*. Manuscrisul 3517, prototipul a peste 50 de copii parțiale sau integrale, realizate după *Hronograf...*, cuprinde la sfârșit și o seamă de învățături, ce urmează tradiția bizantină, ale împăratului Vasilie Macedoneanul către fiul său, Leon. În privința identității traducătorului s-au emis mai multe ipoteze¹. Timp de câțiva ani ne-am ocupat îndeaproape de problemele filologice pe

¹ Una dintre ipoteze este aceea că *Hronograful...* a fost tradus de treti-logofătul Pătrașco Danovici. În ultimul timp, această paternitate a fost susținută de Gabriel Ștrempel și Paul Cernovodeanu, în *Cuvântul înainte*, respectiv în *Studiul introductiv* la ediția *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, București, Editura Minerva, vol. I, 1998, vol. II, 1999. O altă ipoteză, înaintată de Iulian Ștefănescu, este că, din ms. 3517, prototipul copiilor *Hronografului...*, dintre părțile copiate de cei doi scribi, numai prima a fost tradusă de Pătrașco Danovici (vezi *Opere istorice*, București, Biblioteca „Revistei istorice române”, 1942). Ștefan Ciobanu, în *Istoria literaturii române vechi*, Chișinău, Editura Hyperion, 1992, este de părere că acest text este lucrarea a doi traducători. O altă ipoteză avansează N.A. Ursu, care susține că traducătorul este Dosoftei. Argumentele prezentate de-a lungul timpului sunt reunite în volumul *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași, Editura Cronica, 2003. În ultima lucrare asupra acestui subiect, *Cronografele românești*, București, Editura Academiei, 2006, Doru Mihăescu ajunge la concluzia că *Hronograful...* este opera a doi traducători, iar în privința identității acestora afirmă: „În afara lui Dosoftei și a lui Pătrașco Danovici, nu este exclus ca și Nicolae Milescu (Spătarul) să fi avut vreo legătură cu acest cronograf” (p. 242).

care le ridică acest text și de studiul lexicului, raportându-ne la cronografele grecești și adâncindu-ne perspectiva asupra structurii spirituale și a personalității cărturarilor moldoveni din epocă², precum și a dominantelor epocii, în ansamblu. Concluzia noastră este că *Hronograful den începutul lumii* a fost tradus de cărturarul moldovean Nicolae Milescu Spătarul, probabil în perioada 1658–1661³. Desigur, atâta vreme cât autograful traducerii nu va fi ieșit la lumină, aceasta este o ipoteză⁴, ca și celelalte amintite aici pe scurt. Argumentația prin care susținem această ipoteză este construită pe un demers în care se concentrează, cum am precizat, o sumă de coordonate a căror cercetare ne-a condus spre o certitudine: traducătorul a vizitat Constantinopolul (Țarigrad), a locuit și, foarte probabil, a studiat o vreme acolo⁵. Acest fapt, esențial pentru conturarea trăsăturilor distinctive ale portretului său spiritual, nu a mai fost remarcat, din câte știm, de nimeni și el nu poate fi pus la îndoială întrucât stau mărturie fragmente întregi din însuși textul traducerii. Mai mult, traducătorul era nu numai obișnuit cu călătoriile, dar și atent la aspectele de ansamblu, precum și la detaliile întâlnite. Numai astfel se pot

² Am arătat în cartea *Hronograf den începutul lumii* (ms. 3517). *Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas, 2006, capitolul *Localizarea ms. 3517*, că textul prezintă particularități moldovenești; atât cei doi copişti, cât și traducătorul sunt moldoveni. Acesta este, de altminteri, un aspect unanim acceptat de cercetătorii preocupați să descopere cine a tradus *Hronograful*...

³ Vezi Mioara Dragomir, *op. cit.*, capitolul *Datarea ms. 3517*.

⁴ În ceea ce privește statutul treti-logofătului Pătrașco Danovici am ajuns la concluzia că acesta este copistul primei părți a ms. 86, o copie fidelă după ms. 3517; vezi Mioara Dragomir, *op. cit.*, capitolul *Ms. 3517: copia-prototip sau parțial autograful traducerii? Date despre acest manuscris și critica opiniilor în legătură cu identitatea traducătorului*; vezi și demonstrația lui N.A. Ursu, din *op. cit.*, p. 142–144.

⁵ În *op. cit.*, capitolul *Repere pentru stabilirea traducătorului*, am prezentat mai multe astfel de fragmente în care traducătorul este, de fapt, martor ocular al realităților prezentate, descriind două coloane ridicate pe timpul lui Constantin cel Mare, palatul și turnul generalului Velisarie ș.a. Reluăm aici un singur pasaj, în care sunt inserate detalii despre locul exact unde se află scheletul unei balene gigantice și în care, prin precizarea actualizatoare „sânt și astădz” – inexistentă, ca și detaliile amintite, în cronografele grecești – este întărit un fapt altminteri banal dacă îl raportăm la istoria unui imperiu, dar pe care ochiul traducătorului îl surprinde și memoria ni-l redă cu informații foarte amănunțite, căci în conștiința sa țarigrădenii păstrasera acel schelet „să să afle de poveste”: „spinară aceluși pște, oasăle, sânt și astădz spândzurate în Țarigrad, în poarta Vizantieii despre mare, unde sânt pușcile cele mari” (f. 283^v).

De asemenea, reamintim că, în repetate rânduri, pe lângă sintagma *Biserica cǎ Mare*, cu echivalent în textul grecesc, traducătorul adaugă precizarea (*svânta*) *Patriarhie*. Dintre cărturarii moldoveni, cel pentru care Patriarhia din Constantinopol, mai precis Școala Patriarhieii, a însemnat un loc bine cunoscut și apropiat, în care și-a desăvârșit studiile, a fost Nicolae Milescu Spătarul. Pasiunea pentru detalii, tendința constantă de a comunica cele aflate, talentul literar și alte trăsături dezvăluie în traducătorul *Hronografului*... pe autorul *Jurnalului de călătorie în China* și al altor opere originale și de traducere. De altminteri, maniera de redare în românește a *Hronografului*... este asemănătoare cu cea din *Istoriile* lui Herodot și din *Cartea cu multe întrebări foarte de folos*..., traduse de acest cărturar. Am prezentat pe larg aceste argumente, printre altele pe care le-am susținut prin fragmente din traducere, în lucrarea noastră.

explica spontaneitatea și naturalețea cu care le introduce, atât pe unele, cât și pe celelalte, în chip cu totul neașteptat, în firul narațiunii⁶, independent de cronografele grecești.

Procedeele stabilirii paternității unui text folosind ca argument unic sau ca argument care prevalează în demonstrație identificarea unor cuvinte, sintagme sau construcții idiomatice din textele unui anumit autor, spre a arăta că și textul respectiv îi aparține, prezintă o serie de inconveniente și duce la rezultate cu certitudine redusă. Din fondul de texte vechi românești și documente române sau slavo-române, numai o parte au fost publicate în ediții critice. Principalul reper pentru cercetarea lexicului, *Dicționarul limbii române*, și-a îmbogățit bibliografia, cum era și firesc, în timp, prin înglobarea studiilor de lexicologie, istorie literară, filologie, a edițiilor critice etc. De asemenea, trebuie precizat, pe de o parte, că această lucrare complexă și de maximă utilitate se află la prima ediție. Pe de altă

⁶ Un asemenea pasaj, concentrat, încărcat de amănunte care nu lasă dubiu că acele realități au fost cunoscute empiric, începând cu toponimele turcești, descrierea locului, prezentarea stărilor pe care le trăiesc cei care îl străbat este cel în care se prezintă fuga împăratului Iustinian Rinotmitul din Crâm. Traducătorul extinde fragmentul din cronograful grecesc cu date din realitate, făcând aproape inobservabilă, datorită naturaleții cu care inserează aceste amănunte printr-o simplă cauzală explicativă, trecerea de la faptele relatate în textul grecesc, petrecute cu aproape o mie de ani în urmă, la experiențe personale. Am mai citat și cu altă ocazie acest pasaj, dar îl reluăm acum, adăugând nuanțele pe care le-am subliniat: „Iară Iustinian s-au băgat capul cu haine proaste s-au trecut prin mijlocul Crâmului, pre la Bahcë Sarai și de acolē au lovit la mare, la strămoarē Danei, ce să dzăce acmu Baluclava, că acolē este un gâltan strămt, cum ar hi un drum pren stânce de piază, de întră și ies corabiili cale de trei pistrēle, până a ieși la larg, la mare, și acolo au frică corabiili de înneecat, or la întrat, or la ieșit” (f. 320^v). În textul grecesc: Ο' δὲ ἐδιάρθη τὸν φόρον Χερσῶνος, καὶ ἀπερνῶ τας τὸ στενωμα τοῦ Δάνα [τς'] (p. 306) (= a ieșit prin târgul Hersonului și le-a trecut prin Strămoarea Danei).

Un alt fragment pe care, de asemenea, l-am mai citat în alt loc, pe care îl vom reda și aici, întrucât este elocvent pentru modalitatea în care traducătorul face conexiuni între text și realitate, cu scopul de a explicita cititorului mesajul, este comentariul la replica *năroadelor*: „Nu ne trebuie noăă împărat, de corabii călăfătuitor și de cruci călcător, ce ne trebuie Zoiē, împărăteasa noastră cē dentăiu; iară pe Calafatul acesta vom să-l omorâm, că nu ne trebuie” (f. 451^v), la care traducătorul adaugă explicația, descriind o întreagă scenă din realitate, inexistentă în cronografele grecești: „Iară pentru cel cuvânt ce scrisăm mai sus c-au fost dzăcând năroade, că celui de corabii călăfătuitoriu și de cruce călcătoriu nu să vor închina este așē că împăratului îi dzăcē pre poreclă Calafat. Calafaț să cheamă ceiē ce astupă corabiili de noăă pren toate încheieturili scândurilor cu călț sucit' groși și-i bat și cu dalta cu măiug de lemn, să să îndēsă bini. Apoi preste călț ung corabiē cu smoalē de mare hiartă hierbinte și preste smoală o ung de iznoavă cu său, de nu o poate prinde apa să între într-însă pre necăiuri, nice să o străbată. De ce când călăfătuiesc cu curabiili sânt în mare, pre apă și le răstoarnă pre coaste într-apă până pre giunăte. Și dacă o astupă cu călț și cu smoală și cu său de o parte, precum [ați] audzât, apoi o întorc și pre ceiēlaltă parte. De ce meșterii aceiē, calafațai, îmblă cu plute pregiur corabie de o călăfătuiesc și pluteli de supt picioarele [lor] sânt făcute cruci de bili groasă, ca niști trunchi. Și pre cruci sânt aruncate scânduri de să plutesc câte trei, patru pre o plută și călăfătuiesc călăfătuitorii corabiili într-acesta chip. De ce fiind porecla împăratului Mihail și Calafat, într-aceasta potrivă îl făcē năroadele călăfătuitor și de cruce călcător” (f. 452^v).

parte, tratarea exhaustivă a lexicului este un ideal care va putea fi îndeplinit, prin forța lucrurilor, doar parțial și numai de-a lungul timpului, prin ediții succesive. În cazul unui text precum *Hronograful den începutul lumii*, procedeul amintit se arată încă mai puțin eficient, din rațiuni care țin, pe de o parte, de specificul surselor traduse, pe de altă parte de calitățile traducătorului. Una din caracteristicile cronografului ca specie literară, diversitatea subiectelor, implică prezența unor sfere semantice diverse, a tuturor modalităților de expunere, a mai multor registre stilistice ș.a.m.d. Talentul traducătorului, îmbinat cu buna cunoaștere a limbii române și faptul că era un cărturar poliglot sunt filioanele bogăției și varietății lexicului acestei traduceri. Cu privire la frecvența unor unități lexicale, trebuie avut în vedere și faptul că *Hronograful...* este un text amplu, dublu sau triplu ca volum, în comparație, de pildă, cu cronicile moldovenești.

Pe baza procedurii amintite, N.A. Ursu extrage principalele argumente⁷ prin care atribuie traducerea *Hronografului...* mitropolitului Dosoftei. Tot cu același tip de argumente susține că Dosoftei a remaniat și traducerea *Istoriilor* lui Herodot, pe care inițial o atribuie de asemenea, lui Dosoftei, dar ulterior acceptă că este făcută de Nicolae Milescu Spătarul⁸. Am arătat că o serie de astfel de cuvinte, sintagme și

⁷ Am analizat în lucrarea noastră (citată în nota 2), capitolul *Ms. 3517: copia prototip sau parțial autograful traducerii? Date despre acest manuscris și critica opiniilor în legătură cu identitatea traducătorului*, celelalte argumente principale: pasajele asemănătoare din *Hronograf...* și DOSOFTEI, N.A., unele și din DOSOFTEI, V.S., comentariile moral-religioase și versurile din *Hronograf...*

⁸ Vezi *op. cit.* (supra, nota 2), capitolele *Traducerea cronografului numit „tip Danovici” poate fi o lucrare de tinerețe a lui Dosoftei și Traducerea Istoriilor lui Herodot atribuită lui Nicolae Spătarul (Milescu) a fost remaniată de traducătorul cronografului numit „tip Danovici”*. Printre cuvintele, sintagmele etc. pe care autorul le consideră înlocuite de Dosoftei în textul *Istoriilor* sunt: *cum mai de sârg, mai de sârg, cum mai curând*, care, spune autorul, „nu apar niciodată în traduceri cunoscute ale lui Nicolae Spătarul sau în cele atribuite lui, iar sintagma *mai curând* se întâlnește sporadic”, pe când în *Viața și petrecerea svinților, cum mai de sârg* apare de două ori. De fapt, de cele mai multe ori, *cum...* *să* este o locuțiune conjuncțională, iar *mai de sârg*, forma de comparativ a locuțiunii adverbiale *de sârg*, des utilizată în textele vechi (vezi și DLR, s.v. *sârg*). Alte argumente invocate sunt forma numeralului *de dăori*, considerată a fi o modificare făcută de copist forme *de daori*, care, afirmă N.A. Ursu, caracterizează limba scrierilor lui Dosoftei (p. 233); în paranteză, autorul face totuși o concesie: „deși apare de două ori și în *Cazania* lui Varlaam”. Presupunând că nici explicațiile date de L. Onu acestor forme (în studiul filologic la ediția *Istoriilor* lui Herodot, București, Minerva, 1984, p. 650–651) și nici informațiile acestuia că forma *de dăo ori* apare și la Dosoftei nu ar fi valabile, vom accepta, totuși, că, în afară de Varlaam, forma *di daori* este folosită și de N. COSTIN, L. 348, iar forma *dă dăori* apare și în manuscrisul 253 al cronicii lui Neculce, după cum afirmă I. Jordan în *Introducere* la NECULCE, L. 178. Un alt argument pe baza căruia N.A. Ursu susține că Dosoftei a remaniat *Istoriile* lui Herodot este acela că, în această traducere, numeralul *amândouă* apare alternativ cu *îmbe* și, susține autorul, *îmbe* nu se întâlnește în traduceri ale lui Nicolae Milescu Spătarul. Deși constată că apare într-o lucrare pe care filologul ieșean i-o atribuie, *Apologia contra lui Mahomed*, el ajunge la concluzia că „prezența lui [a numeralului *îmbe*] aici se poate datora remaniatorului acestei traduceri” (p. 235). Să credem că Milescu nu cunoștea și nu folosea forma

construcții fixe precum *a schimba fețe (obrazе), a clăti cu capul, fără ce, a-și pierde sărita, oști multe, oști grele, război iute, război tare, în divuri, în chipuri, a scoate din minte, săracă de soț, săracă de bărbat*, forma *potârniche*, forma *struncinaț, mai deinte, rugă* „biserică; mănăstire” ș.a. se află în epocă și în alte scrieri⁹. Dintre cuvintele din *Hronograf...* analizate în lucrarea de față, care au fost aduse ca argumente de filologul ieșean în susținerea aceleiași ipoteze, *târgoviște*,

îmbe? Alte cuvinte, sintagme etc. pe care, în opinia lui N.A. Ursu, Dosoftei le-ar fi înlocuit în textul tradus de Milescu, *Istoriile* lui Herodot, sunt: *de vreme că*, pentru că apare o singură dată, după statistica prezentată, s-ar datora faptului că Dosoftei înlocuiește locuțiunea obișnuită, *de vreme ce*; un alt exemplu este locuțiunea adverbială *cu bine* „favorabil, binevoitor”; *a se lăuda* „a amenința”, *se mira ce (cum) va (vor) face, a se umple de mânie, a nu lăsa (rămâne, scăpa) (nici, măcar) de poveste, a veghea voie, voie vegheată, a împlătoșa, sulițaș*, adjectivul *arătos*. În *Istoriile* întâlnim atât locuțiunile *pre anume* și *pre nume*, cât și adverbul *anume*. În viziunea lui N.A. Ursu, ar fi trebuit să apară numai forma *pre nume*, care, spune autorul, este exclusivă în *Mântuirea păcătoșilor*. Dacă, totuși, adverbul *anume* apare în *Cartea cu multe întrebări...* tradusă de Milescu, iar *pre anume* în *Vechiul Testament*, ele sunt puse în seama remaniatorilor. După același raționament, dacă în *Hronograf...* se întâlnesc cele trei forme amintite, ca și în cazul *Istoriilor*, acestea sunt datorate lui Dosoftei. Alte argumente: în *Istoriile* este des folosită locuțiunea *afară din (de)*, dar și *alegând din (de)*, ultima datorându-se intervenției lui Dosoftei. Asemenea și utilizarea substantivului *oaste*, în construcții de tipul *aleasă 50 mii de oaste, oameni de oaste, oameni de război*. Chiar și numai consultând DLR și cronicile – și ne referim la acestea din urmă pentru că sunt, dintre textele vechi, cele mai cunoscute –, se poate constata că aceste elemente lexicale aveau circulație în epocă. Nu există teme pentru a crede că lui Milescu îi erau necunoscute. Pe de altă parte, trebuie spus că acestea nu sunt dintre elementele specifice limbii lui Dosoftei. În *Istoriile* apare derivatul *fericință*. În ciuda evidenței, pe care o acceptă, că în traducerea lui Nicolae Milescu Spătarul apar derivate în *-înță (dovedință, tubință)*, N.A. Ursu consideră că acest derivat în *Istoriile* se datorează lui Dosoftei. Și referitor la cuvântul *lance*, cu sensul „vârf metalic”, dar și „armă de luptă”, se afirmă că este folosit în secolul al XVII-lea numai de Dosoftei. Prezența acestui cuvânt în *Istoriile* și în *Vechiul Testament* este considerată, bineînțeles, ca aparținând remaniatorului (Dosoftei). Cuvântul *lance* (< magh. *lânca, lândzsa*, it. *lancia*, lat. *lancea*) este fie un maghiarism intrat în dialectele literare ardelenе și, de aici, în cele moldovenești, fie un neologism latin din sfera laică. Nicolae Milescu introduce astfel de neologisme în traducerea sa: în *Istoriile* lui Herodot, *răpublică* (p. 267), în *Vechiul Testament*, *speculator* „călău” (cf. TDRG³ s.v.), termen care este utilizat și în *Hronograf...* și care nu a mai fost înregistrat în alte scrieri în epoca veche. Un alt cuvânt pe baza căruia N.A. Ursu consideră că *Istoriile* sunt remaniate de Dosoftei este *zână*. De fapt, traducătorul introduce un neologism, *musă*, pe care îl glosează prin *zână*, termen considerat, deci, cunoscut: „care istorie în noă părți să împarte, carile să cheamă *muse*, adică *zine*, pentru dulceața cuvintelor” (în titlu), iar în alt pasaj folosește numai *zină*: „Sfârșitul cărții dintâi a lui Irodot, ce să zice și *zina* dintâi, Clio” (p. 85). De asemenea, *răpublică* este explicat în context: „Întâi lăsa domnia și făcea *răpublică* la Militos, să fie toți de o mână”. Pentru cuvântul *lance*, traducătorul folosește sinonimele *suliță* și, ceea ce este semnificativ, un turcism, *gedia*: „Visul au arătat cum de o *lance* de suliță voi peri; dară la gliğan ce mâni sânt, sau ce lance, ca să mă omoară pre mini? [...] Iară acmu, de vreme ce zici de *suliță*, războiu nu avem cu oamenii” (p. 18); „Cerca gliğanul și, aflându-l, da într-însu cu *gidelile*, iar [...] Adrist, dând cu o *gedia* să lovască gliğanul, el greși pre gliğan și lovi pre fiul lui Crisos, de muri. Acesta, lovindu-să de *lance*, împlu visul ce văzuse Crisos” (p. 18).

⁹ Vezi Mioara Dragomir, *op. cit.*, capitolul *Ms. 3517: copia prototip sau parțial autograful traducerii? Date despre acest manuscris și critica opiniilor în legătură cu identitatea traducătorului*.

*schitaci*¹⁰ sunt, de asemenea, atestate în epocă. Am prezentat cuvintele *blaznă*, *smârc* ca exemple pentru a susține ideea că termeni atestați în DA și DLR în texte din secolul al XVII-lea erau utilizați cu un secol mai înainte. Alte exemple sunt *târgoviște*, ilustrat în DLR (s.v.) cu două citate din DOSOFTEI, V.S., dar care este atestat încă din anul 1413, (a) *felelui*, înregistrat în COD. VOR., apare și în *Hronograf...*, *slatină*, în cazul căruia există un vacuum de atestări de la PSALT. SCH. la *Hronograf...*, *anthipat*, înregistrat în COD. VOR. și în MINEIUL 1776.

O parte din cuvintele și sensurile unor cuvinte din *Hronograf..* nu sunt înregistrate, după DA și DLR, în alte scrieri (din epocă); altele (variante lexicale, turcisme, slavonisme, împrumuturi grecești, cuvinte create prin derivare etc.) nu au fost cuprinse în dicționarul tezaur al limbii române (seria veche și nouă): *aburător* „înduhovnicit”, *agneț* „miel”, *aiuri*, în sintagma *lumea de-aiuri* „lumea de dincolo de moarte; judecata de apoi”, *ambac* „tablă, placă utilizată pentru scris și socoteli”, *ambăcari* „persoană care ține socotelile”, *apur*, în locuțiunile conjuncționale *că apur ce, de apur ce*, cu sensul „de vreme ce; deoarece”, *bilă, butuc* „trunchi de arbore tăiat, curățat de crengi (și de coajă); bucată mai mare tăiată dintr-un astfel de trunchi; bucată groasă de lemn”, forma de feminin *cărtulare, ciopată* „bucată de carne tăiată sau ruptă din trupul unui om sau al unui animal”, *cobză*, forma de masculin *furnic, gheometru* „inginer hotarnic”, *gomon* „ceartă, larmă; vacarm”, (a) *gomoni, grai* „înțelegere, învoială”, *întradă* „leafă, venit”, *jlătēniță* „verdețuri, plante comestibile”, *liman* „estuar”, (a «se») *măti* „a zădărnici, a pierde”, *mătire*, probabil, cu sensul „pierdere”, *raspetie, răsuflu, repedele, rugină* „boală contagioasă, manifestată prin apariția unor bube roșiatice, probabil rujeolă”, (a) *urla* „(despre vânt, viscol, apă etc.) a produce un zgomot prelung și puternic”, *zar*, (a) *zgândări* „a se împărășia, a se răspândi în toate părțile”, „a ațâța, a întărâta; a scormoni”¹¹.

¹⁰Vezi N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 152, 153.

¹¹ Lista lor este cu mult mai mare: *acru*, folosit la feminin plural, substantivizat, *adevăsală, alocure* „în unele privințe”, în locuțiunea adverbială *pre alocuri, alofil*, „populație de altă seminție, de alt neam decât cel evreiesc”, (a) *bortășa* „a găuri”, *brundz, brustur, bugegiune, buhăvie, buhnet*, (a) *bura* „a ploua mărunț și des”, *cafăș* „gratii de lemn care se întrețea ca o leasă (la ferestre); zăbrele, ostrețe” și „balcon unde cântă corul într-o biserică”, *căldărărie, chiuhăilan* „rasă de cai arăbești”, *ciflic* „moșie mică, fermă, conac de moșie, parte de moșie, feudă”, *cupeli, cupelă* „vas în care se botează copiii mici; cristelniță”, *faptă* „întemeiere”, *felegos, feludă* „ambarațiune ușoară”, *feredeuș* „persoană care se ocupă cu îmbăierea”, *gâltan* „partea interioară a gâtului, cuprinzând faringele cu esofagul, laringele și traheea”, „strâmtoare”, *gherghef, girit, horă* „candelabru”, *hotru, hătru* „viclean, perfid”, „persoană, mai ales femeie, care, în numele unui bărbat sau al părinților acestuia, mijlocește căsătoria cu o fată”, *hrubă* „gaură pe sub pământ, peșteră, cotlon subteran”, *învolburat* „învărtit, prins în volbură, în vârtej, învârtejit”, *marda* „afacere necinstită, întreprinsă pentru a câștiga bani, mățisor „ramură verde (și înflorită, mai ales de salcie) care se duce sau se împarte la biserică, în duminica Floriilor”, *mierău*¹ „de culoare albastră”, *mierău*² „(despre ochi) căprui”, *negură* „boală de ochi caracterizată prin pierderea vederii”, „mulțime, cantitate, număr mare, imens de ființe sau de lucruri;

În afara acestora, dintre cuvintele discutate, în traduceriile lui Dosoftei nu au fost înregistrați nici termenii: *abur* „suflet, viață”, *albătă* „boala de ochi care provoacă pierderea transparenței cristalinului; cataractă”, *albuș* „sclerotică”, (*a se*) *alege* „a ajunge, a deveni”, *arătare* „revelație”, *baștă*, *ceasornic*, *chișiță*, *corcodil*, (*a*) *defăima* „a vorbi de rău, a pune (cu rea-credință) într-o lumină defavorabilă, a blama, a calomnia, a denigra, a discredita”, *făicav*, (*a*) *felelui*, *feleluiat*, varianta *furnic*, *haidău*, *ierosâl*, *lehusă*, *lêtopiseț*, *liman*, *mănos*, *nacealnic*, (*a*) *năbuși* „a năvăli; a invada”, *omănaș*, *pălărie*, *pestref*, *pielm*, *podalghie*, *polimar*, *povodnic*, *prihodiște*, (*a se*) *prosti* „a renunța (la o slujbă), a-și da demisia”, *rarău*, *răpit* „nestăpânit, aprig”, *sandac* „supărare mare; necaz”, *sarandar*, *sămăluitor* „care sămăluiește, chibzuiește, judecă”, *scupelator* (*speculator*), *slatină*, *sotnic*, *trătaș*, *țarimonia*, *țărămonie*, *țirimonie*, *țadulă*, *urdzit* „întemeierea lumii”, *urdzător* „întemeietor; făptuitor, creator”, *vălușag*, *zburătură* „bucată de lemn scurtă și groasă (folosită, de obicei, pentru a bate pe cineva); scurtătură” și mulți alții.

Dintre aceste cuvinte, o parte se află numai în BIBLIA 1688: *furnică*, *lehusă*, *pielm*, *scupelator* (*speculator*), o parte în BIBLIA 1688 și în alte scrieri: *arepa beserecii*, *boaghe*, *burduv*, *burduh*, *răvaș*, altele în BIBLIA 1688 și în HERODOT, I.: *abur* „vapori; lichid trecut în stare gazoasă”, *baștă*, *corcodil*, *elefantin/lefantin*, *-ă*, *lamură*, *nacealnic*, câteva în HERODOT, I. și în alte scrieri: *căldărari*, *liman*, (*a*) *pozvoli*; numai în HERODOT, I.: *prihodiște*.

O serie dintre cuvintele din *Hronograf*... sunt înregistrate numai la Dosoftei: *atmeidan*, *avgustă*, *bogonosăf*, *bogoboreț*, *boiniță* „loc de luptă”, în *Hronograf*... „casă de toleranță”, (*a*) *cercăta*, (*a*) *cimpoti*, *hab*, (*a*) *hăoli*, *holcă*, *inoplemêneț*, *ispravlenie*, (*a*) *însă(m)bra*, *învărvomat*, *muierareț*, (*a se*) *prosti* „a ierta, a scuti de o pedeapsă”, *rodoslovie*, *sugărel*.

Unii termeni apar la Dosoftei și în două traduceri ale lui Nicolae Milescu Spătarul, în BIBLIA 1688 și HERODOT, I. Dintre aceștia, se întâlnesc la Dosoftei și în BIBLIA 1688: (*a*) *anathematisil*(*a*) *anaftematisi*, *camin*, *opște*; alții apar în aceste două surse și în alte scrieri: *bulci*, *chiparis*, *grecioasă*, (*a se*) *pohvăli*, *opște*; unele cuvinte se află numai la Dosoftei și HERODOT, I.: *butuc* „bucată groasă de lemn cu o gaură (sau cu două) în mijloc, în care se prindeau picioarele, mâinile sau gâtul prizonierilor și făcătorilor de rele; obezi, cătușe, fiare”, *rodine*. Multe cuvinte

puzderie, *oblu* „care se prezintă în linie dreaptă; drept”, *plamvoș*, probabil, „seminții care fac parte din rasa albă”, *a poligni* „a trânti la pământ, a doborî; p. ext. a ucide, a omorî (trântind la pământ, călcând în picioare)”, *poznă* „lucru, faptă, întâmplare, situație care iese din comun; curiozitate, ciudățenie, minunăție, bizarerie”, *prăpădit* „(om) care are un caracter josnic, care comite acte josnice, care este lipsit de scrupule; (om) ticălos, nemernic, netrebnic, mișel”, *prihană* „pricină, motiv care împiedică realizarea unui fapt, a unei acțiuni etc”, *rață*, probabil, „obiect folosit în artilerie; proiectil”, *răcoare* „putere malefică”, (*a*) *rășui* „(despre materiale, haine etc.) a se destrăma, a se deșira”, (*a*) *săpa* „a nimici, a distruge în mod progresiv, lent, încetul cu încetul, pe nesimțite”, *scăperemânt* „scăpărătoare”, (*a se*) *teferici* ș.a.

se găsesc în traduceri de Dosofoi, în HERODOT, I. și în alte scrieri din epocă¹². Prezența acestora în *Hronograf...*, alături de multe altele, demonstrează că, deși atestată o singură dată, cu un secol sau două înainte, orice unitate lexicală putea fi cunoscută și utilizată de un om instruit – mai ales că terminologiile erau în faze cu totul incipiente, iar elementele românești prin care se exprimau proveneau dintr-un fond lexical comun, popular în mare parte –, desigur, exceptând creațiile lexicale, care au un statut aparte.

În termenii lui G. Ivănescu, limba comunică viața sufletească, pentru că ea cuprinde nu numai semnele fonetice, ci și înțelesurile, care sunt chiar faptele sufletești (gândiri, voințe, sentimente). În viziunea sa, „ceea ce nu este în limbă semn [fonetic] se identifică cu spiritul în totalitatea sa”¹³, iar „literatura și cultura pe de o parte, și limba pe de alta, nici nu alcătuiesc două realități deosebite una de alta, ci o singură realitate, care e spiritul, viața spirituală”¹⁴. Din această perspectivă, studiul lexicului *Hronografului...* întregeste profilul spiritual al traducătorului. O trăsătură specială a lexicului acestei traduceri este prezența unui număr mare de turcisme. Dintre acestea, sunt relevante numele proprii, prin care sunt actualizate denumirile unor clădiri și locuri din Constantinopolul devenit Țarigrad și din împrejurimi¹⁵, prin echivalentul turcesc: numele porții Kinigon este actualizat prin *Balata*; palatul generalului Velisarie este numit *Techir Sarai*; un sarai vechi este numit *Ischi Sarai*; *Bahcē Sarai* este centrul Crâmului; strămoșia *Danei*, probabil Dardanele, este numită *Baluclava*; sunt amintite cartierele *Gălata*, *Betictaş* din Țarigrad; *Avrat pazar* este glosat „târgul de muieri”; numele turcesc al Hipodromului din Țarigrad este *Atmeidān*, *Atmeidian*, utilizat într-unul din contexte chiar fără ca echivalentul grecesc pe care îl redă, Ἰπποδρόμιον, să existe în cronografele grecești; pentru numele Insulei Hios este utilizat numai turcescul *Sacâz*, la fel ca în traducerea *Istoriilor* lui Herodot. Aceste denumiri nu au fost introduse de un „remaniator” al traducerii, așa cum s-a putut presupune¹⁶, ci, desigur, de traducătorul acestor scrieri. În afara numelor proprii amintite, în *Hronograf...* se întâlnesc peste șaptezeci de turcisme, în special termeni

¹² Din această categorie sunt: *armată*, *logoș*, *músică/musică/musăcă*, *opacină*, *plașcă*, *tvoret*, *țăst*, *țintirim/țântirim* ș.a.

¹³ G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, în „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»”, Iași, vol. XI–XII, 1944–1945, p. 22.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Acestea sunt descrise prin detalii care puteau fi precizate numai în urma contactului cu realitatea, așa cum reiese, de altminteri, chiar din context. În lucrarea noastră (vezi *supra*, nota 2), capitolul *Repere pentru stabilirea traducătorului*, am expus pe larg fragmente cu acest tip de descrieri, pasajele corespondente din cronograful grecesc și din traducerea lui Dosofoi după cronograful lui Matei Kigalas, *Novă adunare de istorii...*, în care nu apar nici denumirile turcești, nici descrierile amintite.

¹⁶ Vezi N.A. Ursu, *op. cit.* p. 247–278.

administrativi, dar și nume de obiecte, clădiri etc., ceea ce arată o bună cunoaștere a sistemului, dar foarte probabil și a limbii: *agem, agimăsc, -ască, aibași ciorbagiu, bail, barat, beglerbei, bogaz, boaz, bostangi bașe, buiurdium, buluc, cadiu, cadil escheriu, cafas, caftan, caic, caimacam, capigiu, căftan, cărăiman, căzâlbaș, ceauș, chirie, chiuhăilan, ciflic, cirac, cobuz/cubuz, culă, donanmaldonamma, dugheană, duium, emurluc, iamurluc, gherdan, gherghef, ghiaur, girit, hadâmb, (a) hadâmbi, halca, hazna, hasăchie, hoge, ienicer, iltirim, imam, imaret, (iuvva) haraci, leafă, magună, mangăr, marda, mazil, măframă, mecit/mecet, meidan, milotie, minarea, musaip, nacara, nagara, nafaca, nisangiu, otac, pașă, pil, sarahir, săitidz (?), sângeac bei, spahiu, subaș, tavlii, techē, tefericie, (a se) teferici, tefterdari, telbiz, valedea. O parte din aceste cuvinte nu sunt înregistrate în DA și DLR, iar, pentru majoritatea, *Hronograful...* oferă o primă atestare sau unica atestare din epocă, în raport cu atestările din dicționarul tezaur. Este de remarcat că, dintre aceștia, *Atmeidian, Atmeidan, bogaz, boaz, buluc, caic, caimacam, ceauș, duium, hadâmb, hoge, imam, mangăr, mecit, tefericie, nacara/nagara* sunt folosiți în repetate rânduri și, de asemenea, că traducătorul utilizează derivate pe teren românesc de la radicalul turcesc: *agimăsc, -ască, (a) hadâmbi* (care se întâlnește și în HERODOT, I.), *(a se) teferici*¹⁷.*

O altă trăsătură a lexicului *Hronografului...* este numărul mare de slavonisme și de pasaje în slavonă care, cel mai adesea, traduc din textul grecesc fragmente biblice variind ca dimensiune de la sintagme la texte de patru-cinci rânduri. Traducătorul se va fi folosit curent de slavonă nu doar ca de o modalitate de expresie care îi era familiară, fiind și limbă de cultură, cu circulație în epocă în Țările Române, dar și pentru necesitatea de a suplini neajungerea limbii române. Astfel se explică și utilizarea sensurilor etimologice în multe cazuri, din care aici am prezentat o parte: *gomon* (de la care a format și verbul *gomonii*), *lētopiseș, agneș* și slavonismele prin care a preferat să traducă cuvinte compuse din grecește, care desemnează noțiuni din sfera religioasă (dar nu numai), precum *bogonosăt, bogoboreș, bogoslovie, ciudotvoreș* ș.a. Să nu uităm că, la acea dată, Dosoftei nu tipărise cărțile de cult, iar un bun cunoscător al problemelor religioase cum era Milescu va fi utilizat slavona; atât în scris, cât și în discuții¹⁸. Cu siguranță, în interiorul nucleului elitei românești – în care Nicolae Milescu Spătarul și mitropolitul Dosoftei sunt personalități centrale – care se formase în acel moment

¹⁷ Am analizat pe larg elementele turcești în comunicarea Nicolae Milescu Spătarul, traducător al *Hronografului den începutul lumii. Noi argumente*, prezentată la simpozionul „Nicolae Spătarul Milescu – 300”, organizat de Institutul de Studii Sud-Est Europene (București, 3 octombrie 2008). Comunicarea va fi publicată în volumul care va reuni contribuțiile prezentate la simpozionul respectiv sub titlul *Nicolae Milescu Spătarul, le traducteur de la Chronique dès le commencement du monde. Nouveaux arguments*.

¹⁸ Pentru ideea existenței variantei vorbite a limbilor literare, vezi G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 20.

și care avea idealuri comune, se va fi produs, odată cu schimbul de idei, și circulația unor termeni și a unor tendințe de exprimare în care slavona era un factor comun. Dosoftei, spirit sintetizator și, mai mult decât atât, un creator de limbă, a preluat termeni din scrierile studiate și traduse, dar și din contactul viu cu cărturarii vremii, așa cum a preluat și a prelucrat elemente din graiul popular și din limbile pe care le cunoștea. În ceea ce privește folosirea cultismelor slavone religioase, dar și din sfera laică, acestea aveau circulație în epocă, după cum atestă folosirea termenilor *iconoboreț* în MOXA, C., *ciudotvoreț* în MĂRGĂRITARE și *bogoslovie* în MILESCU, M., N. COSTIN, L.

O altă latură definitorie a personalității traducătorului reiese din studiul elementului latin din *Hronograf*... Este incontestabil că traducătorul cunoștea latina. A utilizat o seamă de termeni, neologici la acea vreme, sub influența limbii grecești, a slavonei, a polonezei, a textelor pe care le-a tradus etc., dar și a latinei: *astronom*, *avgustă*, *avorighen*, *consul*, *corcodil*, *delfin*, *doftor/dovtor*, *ducă/dux*, *eclipsis/eclipsâs*, *elefantin/lefantin*, *-ă*, *gardinal*, *legheon*, *maghistru*, *modiu*, *musică*, *monedă/monetă*, *ocean/ochiian/ocheian*, *organ*¹, *organ*², *palatiē*, *patrichiu*, *planită*, *politica*, *pretorie*, *prindzăp*, *ritor*, *sănat*, *sănator*, *secretari*, *sânagog*, *theologhie*, *țărmonie/țărămonie/țirimonie*, *țadulă* ș.a. Preia termeni care erau în uz încă din secolul anterior: (a) *împlânta*, (a) *împuta*, (a) *învița*, dar termenii neologici latini sunt foarte puțini: *despotațae*, *îndurat*, *-ă*, *întopsăcat*, *-ă*, *scupelator*, *testement/testemânt*. Dintre aceștia, *îndurat* (cu sensul propriu „tare, dur”), nu a mai fost înregistrat în alte scrieri, *despotație* numai într-o copie după *Hronograf*..., *scupelator* și în BIBLIA 1688¹⁹. Reluând pe scurt comparația pe care

¹⁹ În traducerile mitropolitului Dosoftei se întâlnesc multe cuvinte de origine latină sau derivate pe baza unui radical latin neologic, de tipul: (*draculă și*) *agerii lui*, *conștienție*, *coriu*, *creatură*, *figură*, *formă* și verbele (a) *înfurmui* și (a) *preformui*, *fără maculă* și derivatul *nemăculată*, *persoană* (cu referire la unul din ipostasurile Sf. Treimi), *presidențiile* (*prorocilor*), *tristicie*, *versă*, *calcul împregiur stanție*, explicat de Dosoftei prin *șircumstanțiile* (*încungiuărările*) (în MOL.); *conștinție*; (*Ție*) *depunem* (*viața noastră toată și nedejdeă*), *l-ai înfurmuit*, *înveștit* (*cu al preuțăiei dar*), *formă*, *a ta matrică* (*scaun ș-au făcutu-o*) (în DL 1679); *ai înfurmuit*, (*trimite agiutoriu Tău*) *supra* (*cărora stau naintea feții slăvii Tale*) (în DL 1689); (*acești sâneți și vârtoși și*) *ageri* (*asupra șerbilor lui Hristos cădzură gios*), *armoniile* (*trupului și toate-ncheieturile*), *benedict*, *catedră*, *cavză*, *commentarie*, *crudelitatea*, *depozitum*, *diferenție*, *duxul*, *firmamentul*, *formă* (utilizat de mai multe ori), *formuire* și participiul *formuite*, *gheneros*, *Genesis*, *iliiustrissimus*, *lustrată*, *notar*, *pretor*, *proprietățile* (*trupului*), *proprium*, *protictorii*, *providenție*, *șeptru*, *teatrum*, *șisterna* ș.a. (în V.S.); *aborighines*, *ageri* (*a satanei*), *Ghenesis*, *biblioteca*, *colona*, *conștienție*, *dați*, *deoțeză*, *dictator*, *figură*, *furmuit*, *furma*, *materie* (de mai multe ori), *matrică* (de mai multe ori), *Narțissus*, *naturaleter*, *necompozit*, *necompozuit* (de mai multe ori), *neșfigurată*, *neșfurmuit*, *nobilissimi*, *notar* *Vasilie Optimus*, *palatium*, *Ioan patrișiu*, *patronul*, *podagric*, *prinșipii*, *proșiatoriu*, *proprietate* (de mai multe ori), (*a lui Dumnădzău este*) *proprie* (*să înviedze*), și verbul (a) *proprieți*, *providenție*, *purgație*, *rașionaliul*, *răducere*, *secund*, *senție*, (*pravile și*) *statue*, *subsistenție*, *teatrum*, *topsăc* (în N.A.). Întâlnim, de asemenea, compuse cu prepoziția *supră* și sintagme sau pasaje mai lungi în latină.

am făcut-o cu traducerile lui Dosoftei, precizăm că, în scrierile mitropolitului moldovean, termenii latini reprezintă o categorie distinctă atât prin număr, cât și prin sfera semantică din care sunt preluați, dominant teologică și filozofică²⁰, precum și prin folosirea lor neașteptată în contexte privitoare la dogma creștin-ortodoxă: *creatură, (a) înformui, (a) preformui, persoană, providenție, proprietate, subsistenție* ș.c.l. Dacă, din necesitatea de a susține viziunea ortodoxă asupra tainei împărtășaniei în Occident, Milescu a scris în latină *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali Splendens...*, pentru traducerile în românește²¹, cărturarul moldovean nu numai că nu a considerat necesar să utilizeze termeni latini, dar credem că a evitat, chiar, folosirea lor în exprimarea chestiunilor teologice și mai ales dogmatice. Motivul profund care l-a determinat la această opțiune ține de convingerea sa la acel moment, de școala și mediul în care s-a format²² și în care „greaca era considerată ca receptacolul cel mai pur al teologiei ortodoxe”²³.

Am analizat pe larg cuvintele latine neologice din *Hronograf...* și pe cele utilizate sub influența latinei, prin comparația cu aceste elemente din traducerile lui Dosoftei, în articolul *Elementul latin în Hronograful den începutul lumii. Noi argumente în sprijinul paternității lui Nicolae Milescu Spătarul*, în „Analele Universității «Ștefan cel Mare»”, Suceava, tomul XIV, nr. 1, 2008.

²⁰ În studiul *Limba mitropolitului Dosoftei*, în vol. *Studii de istoria limbii române literare*, Iași, Editura Junimea, 1989, ediție îngrijită și postfață de Al. Andriescu, G. Ivănescu, arată că, prin împrumuturile din greacă și latină din traducerile lui Dosoftei, începe să se creeze în limba română o terminologie științifică și filozofică.

²¹ Nici în *Cartea cu multe întrebări...* Milescu Spătarul nu folosește termeni neologici latini. Din această categorie, foarte puțini termeni – dintre care unii care apar și în alte scrieri din epocă – se întâlnesc în *Istoriile* lui Herodot: *răpublică, (a) împuta, (a) învinci, (a) răduce* și, probabil, și *parasang*; vezi comentariile pe care le-am făcut în *art. cit.*

²² Sextil Pușcariu surprinde cu exactitate starea de lucruri de la Școala patriarhiei din Constantinopol și rolul lui Milescu: „Cultura grecească însăși, pe care o răspânda «școala cea mare» a patriarhiei din Constantinopol, suferea în vremea aceasta o puternică influență apuseană. Grecii din insulele de sub stăpânire venețiană introduseră în această școală studiul limbii latine. Această influență italiană, exercitată cu deosebire de eleni ai Universității din Padova, avu însă ca rezultat întărirea elenismului și a ortodoxiei. În această școală își făcură educația fiii unor boieri români și odată cu ei și domnitorii de mai târziu Constantin Duca, Dimitrie Cantemir și Alexandru Mavrocordat. În a doua jumătate a veacului al XVII-lea șeful acestei mișcări, care tindea la emanciparea creștinilor ortodocși, cu deosebire a grecilor de sub jugul turcesc, era Dosoftei, patriarhul din Ierusalim, care petrecu câțva timp și în Țările Române. Prietenul și confidentul acestuia, trimis de Dosoftei în Rusia, unde fu, în curs de aproape patruzeci de ani, exponentul acestor idei, a fost un român, moldoveanul Nicolae Milescu”, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, București, Editura Eminescu, 1987, p. 86; vezi și P.P. Panaitescu, *Nicolae Milescu Spătarul (1636–1708)*, versiunea românească de Silvia P. Panaitescu, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ștefan S. Gorovei, Iași, Editura Junimea, 1987, p. 6: „«Marea Școală», sub conducerea acestor profesori, a căror educație era mai curând occidentală, a înlesnit elevilor săi cunoașterea limbii latine și a umanismului, a fost unul din focarele Renașterii ortodoxe. Elevii săi au întemeiat școli grecești la București, Iași și Moscova; din mijlocul ei a răsărit ideea eliberării creștinilor de sub jugul otoman”.

²³ P.P. Panaitescu, *op. cit.* p.10.

Grăitoare în acest sens este și atitudinea lui Milescu în Rusia²⁴. Mitropolitul Dosoftei, despre care s-a presupus că a studiat la școala Frăției Ortodoxe din Polonia²⁵, deci într-un mediu în care curentul grecesc nu prima, ca în școala Patriarhiei din Constantinopol, adoptă cu mai multă ușurință termeni latini în exprimarea chestiunilor de dogmă, fiind, ca și în alte privințe, un inovator²⁶. El vede necesitatea unei sinteze între termenii religioși slavoni, latini și grecești și, mai mult decât atât, are puterea să o și creeze, menținând canoanele dogmei ortodoxe. În termenii lui A. Philippide și G. Ivănescu, este vorba despre manifestarea bazei spirituale. Putem spune că fiecare din acești cărturari are baza sa spirituală²⁷, cu trăsături proprii, iar această realitate se reflectă în limbă. Milescu își structurează cunoștințele teologice și cuprinde dimensiunea religioasă ca parte a vieții sale sufletești, dar, din motivul pe care l-am arătat și care ține de formația, deci de structura sa interioară din acea perioadă, preia selectiv și într-un număr foarte mic cuvinte din latină. Dimpotrivă, altele sunt datele bazei psihologice a mitropolitului Dosoftei care are o mai mare libertate interioară, trecând chiar peste prejudecățile partidei grecești, ce identifica elenismul cu ortodoxismul²⁸. Drept

²⁴ Vezi pentru acest episod din activitatea lui Milescu și pentru rolul său în Rusia, P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 76–78 și p. 87–89.

²⁵ Vezi N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, postfață și bibliografii finale de Dan Simonescu, prefață de Dan Zamfirescu, București, Editura Minerva, 1980, p. 203; cf. și *Dicționarul general al literaturii române*, vol. C–D, București, Editura Univers Enciclopedic, 2004, p. 725, articolul *Dosoftei*, realizat de Rodica Șuiu.

²⁶ „El reprezintă un nou tip de teolog român, deosebit de cel obișnuit atunci, care se inspira mai ales din limba slavă bisericească; Dosoftei știa grecește și latinește și căuta să îmbogățească limba și cu elemente grecești și latinești”, afirmă G. Ivănescu, *loc. cit.*, p. 57; vezi și Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, București, Editura Minerva, 1971, p. 149; cf. și Ioan Oprea, *Terminologia filozofică românească modernă*, București, Editura Științifică, 1996, p. 64.

²⁷ Vorbind despre conceptele de *bază de articulație* și *bază psihologică* din teoria lui A. Philippide și arătând modul în care G. Ivănescu le preia și le nuanțează, Carmen-Gabriela Pamfil, în monografia *Alexandru Philippide*, București–Chișinău, Editura Litera, 2008, p. 127, observă că „aceste sintagme se întîlnesc în contexte care vizează atât limbile, ca produse ale organelor articulatorii și ale psihicului uman, cât și vorbitorii, ca creatori ai limbilor prin acțiunea organelor articulatorii și a psihicului”; de aceea, afirmă autoarea, se poate vorbi despre *baza de articulație* ori *baza psihologică* a unei limbi, ca și despre *baza de articulație* ori *baza psihologică* a vorbitorilor. Ivănescu, care nuanțează conceptul de *bază psihologică* și denumește această realitate *bază spirituală*, distinge în această *bază* elemente formale (logice) general umane și „elementele de conținut, *adică cele care au ca expresie cuvintele* [subl. n.]. Acestea variază însă foarte mult de la o epocă la alta, de la un popor la altul, de la o categorie socială la alta, *chiar de la un individ la altul* [subl. n.] și, deci, în această privință, *baza spirituală* este foarte diversă și foarte schimbătoare. Putem admite că înseși limbile literare (de cultură) au altă *bază spirituală* decât graiurile populare, *putem admite o bază spirituală deosebită chiar la fiecare individ vorbitor* [subl. n.]” (Carmen-Gabriela Pamfil, *op. cit.*, p. 139).

²⁸ La un moment dat, în Rusia, când susținătorii elenismului exagerează, și Milescu va ajunge să adopte o atitudine temperată, devenind un factor de echilibru între partida greacă și cea latină; vezi P.P. Panaitescu, *op. cit.*, subcapitolul *Conflictul dintre Milescu și partidul grec* (p. 76–78).

urmare, mitropolitul-cărturar nu numai că nu vede o opreliște în utilizarea termenilor latini neologici, dar îi folosește el însuși, care era un susținător al ortodoxismului, după cum se știe, chiar prin atitudine polemică.

Fiecare dintre trăsăturile lexicului din *Hronograf...*, evidențiate aici, sunt, implicit, tot atâtea trăsături ale personalității traducătorului și reprezintă coordonate ale bazei sale spirituale. În afară de acestea, o serie de termeni neologici denotă competențele de vorbitor al limbii grecești și latine – mai sus am susținut această calitate și privitor la slavonă –, practicate îndeosebi într-un alt mediu decât cel românesc și cunoștințe de tip enciclopedic. Este semnificativ faptul că acești termeni²⁹ nu se află în pasajele corespondente din cronografele grecești, ci erau familiari traducătorului din alte contexte, cel mai probabil din medii în care se vorbea și se studia în greacă și latină. Termenul *ambac* „tablă, placă utilizată pentru scris și socoteli” nu a mai fost înregistrat în epocă și, în pasajul în care îl folosește, traducătorul precizează că acest instrument era grecesc. Faptul că și obiectul în sine și numele, dar și cei care îl foloseau îi erau familiare rezultă și din utilizarea unui derivat de la acest grecism, *ambăcari*. Un alt termen, *pestref*, este din domeniul muzicii și se referă, în *Hronograf...*, la muzica grecească. Cuvântul *pălărie*³⁰, înregistrat în epocă și în LEX. MARS. și N. COSTIN, LET. II, are drept corespondente în textul grecesc termeni diferiți, *καπάσιον* (K, p. 199) și *χρυσοκόκκινα σκιάθια* „pălărie de aur roșie” (K, p. 528). Probabil, așa cum presupune D. Mihăescu, la originea acestui cuvânt se află mgr. *ἀπαλαρία*, care se poate să fi circulat mai mult oral și să fi fost chiar un termen popular; nu e exclusă nici influența it. *cappellaria* și, probabil, acest termen, a putut fi construit chiar pe forma românească de la radicalul *păr*, **părărie*, despre care vorbește Philippide, cu influențele străine precizate. Forma *scupelator* „călău” este rezultată prin metateză de la latinescul *speculator* și se datorează mai degrabă copistului, căruia cuvântul latin îi era, foarte probabil, necunoscut și pe care traducătorul l-a preferat termenilor care se utilizau atunci. Presupunem că verbul (*a*) *măti* „a se pierde, a se distruge” și substantivul *mătire* sunt adaptări ale gr. *ματαιώνω*, pe care traducătorul îl utilizează și, realizând că e necunoscut, îl glosează. Latinismul *despotație* „discuție, dezbateri; pledoarie”³¹, înregistrat doar într-o copie după *Hronograf...*, este folosit nu mai puțin de șapte ori, ceea ce demonstrează că îi era familiar traducătorului, care îl introduce în virtutea faptului că îl considera potrivit pentru a desemna realitatea respectivă, anume disputa pe teme dogmatice, care ține de oratoria teologică. Tot un termen care trebuie să-i fi fost familiar și pe care

²⁹ Vezi analiza lor și contextele din *Hronograf...* în lista de la sfârșitul acestei lucrări.

³⁰ Vezi mai jos analiza cuvântului.

³¹ Vezi analiza în art. *Elementul latin în Hronograful den începutul lumii. Noi argumente în sprijinul paternității lui Nicolae Milescu Spătarul.*

traducătorul l-a utilizat tocmai pentru că îl considera adecvat pentru a exprima exact realitatea la care se referă este *gheometru* „inginer hotarnic”, pentru care în cronograful grecesc se folosește cuvântul *τεχνήτας*. Totodată, așa cum procedează frecvent, conștient că va fi fiind necunoscut cititorilor, traducătorul glosează neologismul. Referitor la prezența acestui termen în scrierile lui Nicolae Milescu, D. Mihăescu menționează: „De notat că cea mai veche atestare rusească, sub forma *geometrij*, datează din anul 1672, provine din scrierea *O sivillax (Despre sibile)* a lui Nicolae Spătarul (Milescu)”³². Un alt termen cunoscut traducătorului independent de textele grecești, *întradă*, neînregistrat în epocă, este o adaptare după grecismul *εντράδα*, la rândul său preluat în perioada bizantină din italiană. Precizarea adusă prin glosă denotă că traducătorul introduce în mod voit acest termen, referitor la sfera semantică administrativă, procedând ca și în cazul termenilor din aceeași categorie amintiți mai sus, și consideră necesar să-l folosească pentru că desemnează adecvat realitatea avută în vedere, pe care o cunoscuse prin contact direct. În același timp, are conștiința că este un termen necunoscut și, ca și în celelalte cazuri, îl explică printr-un turcism.

Ovid Densusianu remarcă în scrierile lui Dosoftei³³ o seamă de termeni: derivatele regresive *cust*, *pornă*, *pogor*, *scumpăr*, adverbul *lesne* folosit ca substantiv, *horbă* „adunare”, (*a*) *îndupleca* din pasajul *să înduplece sub picioarele lui tot pizmașul*, probabil cu sensul „a supune”, *popor* cu sensul actual, (*a se*) *prosti* „a ierta”, (*a*) *schimosi*, *dumeastec*, (*a*) *ima*, *lucoare*, *încălțări* „încălțăminte”, *rapură*, *sufrunceao*, *bojniță* „templu”, *crâng*, *crug*, *grumb*, *iștelenie*, *năšli*, *oceanie*, (*a*) *pohvăli*, *poslanie*, *săpotrivire*, *săzdanie*, *sever* „vânt de nord”, *sâlță*, *tvoreș*, (*a*) *undi* „a prinde cu undița”, (*a*) *încita*, *nelutatec*, *prohită* din pasajul *mă iau în prohită*, cu sensul „a lua în batjocură”, (*a*) (*îm*)*prohita*, *stavăr*, *tângă*. În *Hronograf...*, la fel ca în alte scrieri vechi, se întâlnesc derivate regresive, însă nu atât de multe și de speciale ca cele observate de Densusianu în textele lui Dosoftei. De asemenea, fie și numai prin raportare la DA și DLR, se poate constata că termeni precum *sâlță*, *crug*, (*a*) *pohvăli*, *poslanie*, *săzdanie*, (*a*) *schimosi*, *tvoreș* se află și în alte scrieri. Însă o creație proprie lui Dosoftei, dintre cele observate de Densusianu și de alți lingviști, precum *nelutatec*, cuvânt pe care, de asemenea, îl întâlnim în mai multe traduceri ale sale, precum și derivatul *nelutăția*, nu apar în *Hronograf...* Nici *sufrunceao*, *horbă* „adunare”, cu derivatele (*a*) *horbi* „a aduna”, *horbitor* „care este de față”³⁴, (*a*) *îndupleca* „a supune”, *popor* cu sensul actual nu

³² Vezi *Contribuții etimologice și lexicale*, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 141.

³³ Vezi *Opere*, III, ediție îngrijită de Valeriu Rusu, București, Editura Minerva, 1977, p. 44–51.

³⁴ Vezi Carmen-Gabriela Pamfil, *O etimologie controversată: vorbă < (v. rom. dvorbă) < sl. dvorība*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, tomul XXXIX–XLI, 1999–2001 (București, 2003), p. 18, unde, alături de substantivul *horbă* „adunare, mulțime”, sunt amintite și derivatele a

sunt folosite de traducătorul *Hronografului*... Aceste creații lexicale și altele, precum derivatele cu radical latin sau grecesc de tipul (*a*) *preformui*, (*a*) *îinformui*, *nemăculată*, *necompozit*, (*a*) *prăplăzmu*, *astronomicesc*, *icumenicesc*, *iamvicești*, *aselghicești* etc., formații lexicale cu prepoziția latină *supra*³⁵: *supră-nălța*, *supră-ntra*, *supră-ființat*, *supră-cerescul*, *supră-dumnădzăiască* ș.a., derivatele neobișnuite în număr mare, mai ales cu sufixul *-ciune*³⁶, nu sunt utilizate de traducătorul *Hronografului*... și nu apar nici în *Istoriile* lui Herodot.

* * *

Am selectat pentru analiză, din economie de spațiu, minimumul necesar pentru a oferi o idee asupra bogăției lexicului acestei traduceri și pentru a susține, prin argumente noi, ipoteza că traducătorul *Hronografului*... este Nicolae Milescu Spătarul.

ăbur s.m. – etimologia cuvântului este controversată, vezi CIORĂNESCU; în general, în dicționare este considerat cuvânt autohton, cu trimitere la alb. *avull*. În *Hronograf*..., cuvântul este utilizat cu trei sensuri. 1) Cu sensul „suflet, viață”, cuvântul este ilustrat în DA (s.v.) cu un citat din CANTEMIR (apud HEM), astfel în *Hronograf*... putem vorbi de o atestare anterioară: *Socotesc că și pământul va fi suspinat de jălă ei și pietrile și lămnele și toate câte sânt cu abur și fără abur să vor fi măhnit și să vor fi jelit* (f. 478^r). 2) Sensul „vapori; lichid trecut în stare gazoasă” este înregistrat în epoca veche în COD. VOR. și BIBLIA 1688. Se întâlnește și în HERODOT, I. 94, 96³⁷. În *Hronograf*...: *Ș-au potolit para că de foc ș-au făcut mijlocul peștii răcuroș ca un abur de roadă, suflând* (f. 193^v). 3) Sensul „răsuflare, suflare” este înregistrat în DOSOFTEI, PS. Se află și în DOSOFTEI, V.S.³⁸ și, cu două secole înainte, în PSALT. HUR. 200. Textul nostru oferă o atestare: *Să-ș ferească omul căle ciuvstvo ce le are de la Dumnădzău să fie curate de păcate, adecă vedere ochilor și audzul urechilor, și mireazma nasului, adecă răsuflul aburului și gustare rostului și purcesul trupului* (f. 541^v).

aburător, -ătoare adj. < *abur* + suf. *-ător*³⁹. Cuvântul nu este înregistrat în dicționare. În *Hronograf*... are sensul „care este grăit cu duh”, „înduhovnicit”: *Nu ca dumnădzăilor ne închinăm icoanelor noi, încredințați creștinii, precum să închină elenii bodzâlor. [...] Și precum jidovii să închina celor doi heruvimi de aur făcuți și vărsați, ce era puși deasupra chivotului cu pravila de învățatura lui Dumnădzău, ce nu să închina firei aurului, ce celui ce învăță de-i făce într-acela chip, Dumnădzăului. În ce chip dentru cuvinte aburătoare audzăm ca când ar fi întrupate și înălțegem cu gândul duhovnicăște, aș și den vedere trupască ne aducem spre vedere duhovnicească* (f. 567^r).

horbi „a aduna”, *horbitor* „care se află de față”, iar această creație a lui Dosoftei este interpretată astfel: „Dosoftei va fi pus în relație acest cuvânt (și derivatele) de el creat, și nu preexistând în limbă, cu o realitate originară, pe care astfel o evocă. Poate că prin *horbă*, Dosoftei, îngemănând «(con)vorbirea» cu ideea de «solidaritate», cu «comuniunea», a revelat rostul profund al limbajului uman”.

³⁵ Vezi și O. Densusianu, *op. cit.*, p. 46.

³⁶ Vezi și Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*

³⁷ „Pentru căci nu are Nilos *abur*, așa socotescu cum den lucru cald nu iasă *abur*, ce numai de unde iaste răci, și, pentru căci iaste cald locul acela, pentru aceea nu iasă nici *abur*” (96).

³⁸ Vezi Laura Manea, *Dosoftei, Viața și petrecerea svinților. Studiu lingvistic*, partea I, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2006, p. 424.

³⁹ De regulă, asemenea derivate se formează de la verb, la care se adaugă sufixul *-ător*, cf. *pătrunzător*, *coborător*, *înțelegător* etc. În cazul lui *aburător*, un verb (*a*) *abura* nu este atestat în textele vechi, însă este înregistrat în DA, cu citate din epoca modernă.

agneț subst. < sl. агньць (rus. агнець), DA (s.v.), MIKLOSICH „ἀγνός agnus”; SCRIBAN și DEXI fac trimitere și la lat. *agnus*, -i. Sensul etimologic „miel” din *Hronograf...* nu este atestat în dicționare: *Luăm plată darul svântului botez, a doa naștere sufletului, pe după ce să giunghê dumnădzăesul agneț, Hristos, și pre după înviere trupul și sângele lui noaă dăde-l, fiindu-i voie ca să ne facă moșnêni vécinici împărăției Sale* (f. 542^r).

aiuri adv. < lat. *ālūbī*, DA (s.v. *aiure*); în dicționare este general acceptată etimologia lat. *aliūbi* + *-re* + *a*. Sensul din *Hronograf...*, așa cum reiese din sintagma *lumea de-aiuri*, care înseamnă, în credința creștină, „lumea de dincolo de moarte; judecata de apoi”, nu este surprins în DA și nici în alte dicționare. În *Hronograf...*: *Ca să nu-i facă plată în lumē de-aiuri pentru sângele acelor oameni mulț ce s-au vârsat, ce să i să facă plată pre această lume* (f. 290^v, cf. f. 96^r).

albătă s.f. pl. < *alb* + suf. *-eață*. Prima atestare din DA (s.v. *albeață*) a sensului „boală de ochi care provoacă pierderea transparenței cristalinelui; cataractă”, este din NECULCE, LET. Cuvântul se întâlnește și în ms. 4389⁴⁰. *Hronograful...* prezintă atestări anterioare: *Topazion. Acēsta, când o freci cu apă, ăste bună de ochi, săvai de va hi și albătă* (f. 47^r); *Hiērē pēștelui, de vei atinge la ochii cu albēte, în loc să vor lua albēțele și vor hi curați ca și de-ntâi* (f. 97^r).

albuș s.n. < *alb* + suf. *-uș*. Sensul „albul ochiului; sclerotică” este ilustrat în DA (s.v.) cu un citat din CANTEMIR, IST. *Hronograful...* oferă atestări mai timpurii: *Dicor i-au fost dzicând căce i-au fost albușul unui ochi vērde* (f. 263^v); *Anastasiē cel cu doaa albușuri la ochi împărăți 27 ani* (f. 582^v).

(**a se**) **alége** vb. III, refl. < lat. *allēgo*, -ēre, DA. Sensul din *Hronograf...* „a ajunge, a deveni” este ilustrat în DA (s.v.) printr-un citat din Nicolae Costin, în LET. I. A. Textul nostru prezintă o atestare anterioară: *Ș-au dat tot ce au avut milostenie la săraci și la mișei și s-au călugărit și s-au ales foarte un om doslușit și ciudotvoroș* (f. 218^r).

ambác s.n. < ngr. ἄμπακος, DLN (unde este considerat și în neogreacă o formă învechită < it. *abbaco* < lat. *abacus* < gr. ἄβαξ, -κος). În DA (s.v. *abac*) nu au fost înregistrate atestări din epoca veche; este considerat un neologism din fr. *abaque*; CADE, DM, NDU, DEXI propun ca etimologie și lat. *abacus*; DEXI face trimitere și la gr. ἄβαξ, -κος; CIORĂNESCU indică etimologiile fr. *abaque*, it. *abbaco*, iar din it., prin ngr. ἄμπακος, pentru varianta învechită *ambac*; cf. și TDRG³. Cuvântul nu se află în textul grecesc K (vezi p. 428). Traducătorul *Hronografului...* îl va fi preluat din limba greacă, după cum atestă forma cuvântului, independent de sursele grecești, și îl utilizează cu sensul „tablă, placă utilizată pentru scris și socoteli”: *Cumpăta împărăției cu scrisorii și cu ambacul grecesc* (f. 481^r). Acest sens nu este surprins în DA, iar dintre dicționare, SCRIBAN, unde se indică și etimologiile în funcție de perioada în care a putut pătrunde acest cuvânt în limbă: lat. *ābācus*, -i, ngr. ἄβαξ, fr. *abaque*, precizează pentru sec. al XVIII-lea forma *ambac* < ngr. ἄμπακος, cu sensul „placă (tablă) de scris; socoteală”. Atestarea din *Hronograf...* indică faptul că acest cuvânt a pătruns în limba română încă de la mijlocul sec. al XVII-lea.

ambăcări s.m.sg. < *ambac* + suf. *-ar*. Cuvântul nu este înregistrat în dicționare. În *Hronograf...* are sensul „persoană care ține socotelile”. Faptul că traducătorul formează de la *ambac* un derivat nume de agent este o dovadă în plus că acest termen îi era familiar: *Era [...] ambăcari foarte adănc a luarē sama, mii de legheoni și de întunērece* (f. 433^r).

(**a**) **anathematisi/(a) anafematisi** vb. IV, tranz. sunt forme de la aoristul gr. ἀναθεματίζω. În DA (s.v. *anatematiza*) se indică și etimologia greacă și este înregistrată varianta *anatematisi*; SCRIBAN, de asemenea, prezintă această variantă, indicând ca etimologie ngr. și vgr. ἀναθεματίζω, fr. *anathématiser*. Cu sensul care apare și în *Hronograf...*, „a lovi cu anatemă, a afurisi, a blestema, a proclăți”, cuvântul este ilustrat în DA cu citate din DOSOFTEI, V.S.⁴¹ Se

⁴⁰ Vezi V. Arvinte, studiul lingvistic la MLD, III, LEV., p. 8.

⁴¹ Vezi și Laura Manca, *op. cit.*, p. 415–416.

întâlnește și în BIBLIA 1688, cu aceeași formă provenită din aoristul verbului grecesc⁴². Atestările din *Hronograf...* sunt anterioare: *Pre alți bogonosăți părinți și bărbați svinți i-au anathematizat acesta spurcat de împărat* (f. 348^r); *Anaftematisără pre acește și pre toți eriticii* (f. 463^v).

anthipát s.m. < mgr. ἀντιπάτορ, DA. Cu sensul „proconsul (având și funcție de judecător)”, cuvântul este atestat în DA (s.v. *antipat*) în COD. VOR., MINEIUL 1776. În epocă, *anthipat* apare în DOSOFTEI, V.S.⁴³ și în DOSOFTEI, N.A. (f. 168^{rv}, f. 297^r), unde este preluat din textul lui Kigalas (p. 259). În *Hronograf...*: *Și-l boieri de-l făce anthipat* (f. 446^r).

apās subst. – postverbal de la (a) *apāsa*, DA. Cu sensul „asuprire”, cuvântul este consemnat în DA (s.v.) la Nicolae Costin, în LET. I, A. TDRG³ prezintă o atestare din DOSOFTEI, PAR. În *Hronograf...* se află o atestare mai timpurie: *Dac-au stătu împărat Alexandru, s-au potopit împărățiile persilor de apāsul lui* (f. 126^r).

apur ? < posibil lat. **por*⁴⁴. Cuvântul nu este atestat în dicționare. În *Hronograf...* se întâlnește numai în locuțiunile conjuncționale *că apur ce, de apur ce* și are sensul „de vreme ce; deoarece”: *Lumina fața lui Moisi ca soarele, c-apur ce grăisă cu Dumnădzău* (f. 43^r); *De apur ce-și scosese nume mare, toți împărații să temă de dānsul* (f. 88^v); *De apur ce au plāns mult într-acei 7 ai, i să făcusă ochii roșii ca singele* (f. 112^v, cf. f. 58^v, f. 92^v, f. 116^t, f. 120^t, f. 122^v ș.a.).

ārepa besērecii – această sintagmă, cu sensul „streășina de la cel mai de sus turn”, este atestată în BIBLIA 1688 și în MINEIUL 1776 (DA, s.v. *aripā*). În *Hronograf...*: *L-au aruncat de pre ārepa besērecii gios și acolo l-au omorât* (f. 157^v).

avgūstā s.f. < lat. *augustus*, -a, -um, DA. Cuvântul este preluat în *Hronograf...* din K (p. 330), ἀὐγούστα. Cu sensul din *Hronograf...*, „împărăteasă”, cuvântul nu este ilustrat în DA (s.v. *august*) cu citate din limba veche. În epocă apare la DOSOFTEI, V.S., cu forma din latină, *augusta*⁴⁵, și în DOSOFTEI, N.A. (f. 179^v). Atestările din *Hronograf...* sunt anterioare: *Și-i dzāsārā avgusta, adecă împărăteasă* (f. 351^v, cf. f. 149^f).

bāstā s.f. < pol. *baszta*, DA; SCRIBAN propune pol. *baszta* și magh. *bástya*. 1) Cu sensul din *Hronograf...* „masiv de pământ (acoperit cu iarbă sau întărit cu zidărie sau cu îngrădituri de nuiele umplute cu pământ) ridicat în afara liniei fortificațiilor principale, spre a le proteja; meterez, bastion, tranșee, retranșament, redută”, cuvântul este ilustrat în DA (s.v. *bastā*) cu citate din Miron Costin (LET. I), în mai multe locuri, în BIBLIA 1688, în Nicolae Costin (LET. I) și în Neculce (LET. II). Cu același sens este utilizat și în HERODOT, I. 458⁴⁶. În *Hronograf...* se află atestări anterioare: *Tocmi zidiurili și baștele cetățai Eshaitiei* (f. 439^f); *Dobândirā zidiurili cēle mare și pusārā steaguri prenr-īnsa și pren baște* (f. 477^v). 2) În *Hronograf...*, cuvântul are și sensul „turn”, prin care traducătorul glosează turcismul *culā*, pe care îl utilizează, deși conștientizează că este mai puțin cunoscut: *Închisārā-l într-o culā de piatrā în mare [...]. Iarā împăratul [...] au trimis acolo unde era închis, într-acē culā, adecă baștē, ș-au învățat de l-au orbit* (f. 275^v).

bilā s.f. < bg. *било*, DA; SCRIBAN indică sl. *било* „bârnă”, rut. *biló* „trunchi”, rus. *било* „mai (ciocan)”; CADE indică bg. *било*; aceeași etimologie se propune și în TDRG, DM, NDU, DEXI; cf.

⁴² Vezi V. Arvinte studiul lingvistic la MLD, IV, NUM. p. 25.

⁴³ Vezi Laura Manea, *op. cit.*, p. 416.

⁴⁴ Vezi N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 174: „Ne-am gândit și la posibilitatea ca el să fie, ca și fr. *pour* [...], prepoziția latină *pro* (pronunțată în latina populară *por*), cu sensul «en raison de, en vertu de». Forma lat. pop. *por* a putut deveni și în română **pur*, iar prin compunerea ei cu prepoziția *a* a putut rezulta forma **apūr*, accentuarea *apūr* putându-se produce, mai ales în Transilvania, sub influența accentului pe prima silabă a cuvântului, specific limbii maghiare”.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 423.

⁴⁶ „Apucarā perșii mai nainte, de întrară și să suirā prin *bāșci*”.

și CIORĂNESCU. Sensul din *Hronograf...*, „trunchiul (sau parte din trunchiul) unui copac; bârnă” nu are atestări din epoca veche în DA (s.v.): *Pluteli de supt picioarele lor sânt făcute cruci de bili groasă, ca niști trunchi* (f. 452^f).

blázna s.f. < sl. *блѣзнь* (блѣзнь, блѣзна), DA. Sensul din *Hronograf...*, „om nătâng, prostănac”, este înregistrat în DA pe baza unui citat din MOXA, C., unde are aceeași valoare adjectivală ca în *Hronograf...* În TDRG³, cu valoare de substantiv, este înregistrat în PSALT. SCH., DOSOFTEI, V.S. În textul nostru: *Iară blazna de împărat, numai cum i-au grăit, atâta au și prins buciros să le hie pre voie* (f. 205^f).

boághe s.f. < magh. *bagoly*, DA, CADE, CIORĂNESCU, TDRG³; SCRIBAN propune magh. *bogoly*; NDU, DEXI indică magh. *boglya*. Cu sensul „buhă, bufniță”, cuvântul este atestat în DA (s.v.) la CANTEMIR. Se întâlnește și în BIBLIA 1688⁴⁷. În *Hronograf...* este prezentă o atestare mai timpurie: *Iar bulgarul să iziē în mánului lui ca o boaghe în gura unui lup* (f. 404^f).

bogonosăț s.m. < sl. *богосъць*, DA. Cu sensul „cu frica lui Dumnezeu (propriu: care poartă pe Dumnezeu)”, cuvântul este atestat în DA (s.v. *bogo-*) la DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf...* se află atestări anterioare: *Acel părinte bogonosăț s-au închinat cu fața până la pământ, cerșind iertăciune despre Dumnădzău* (f. 295^f); *Pre alți bogonosăți părinți și bărbați svinți i-au anathematisat acesta spurcat de împărat* (f. 348^f).

bogoborét s.m. < sl. *богоборѣць*, DA. Cu sensul „luptător împotriva lui Dumnezeu”, cuvântul este atestat DA (s.v. *bogo-*) la DOSOFTEI, V.S. Se află și în cronograful tradus de DOSOFTEI, N.A.⁴⁸. *Hronograful...* oferă atestări mai timpurii: *Spurcațâi eretici și bogoborețâi să mahniră și să rușinară, iară creștinii pravoslavnici să bucurară* (f. 355^f); *Eresăiē cē noaă despre iconoboreț și bogoboreți, pre după ce o vestiră minciunoasă, pre toți iconoboreții îi anathematisară svinții oteți* (f. 559^f).

bogoslovie s.f. < *bogoslov* + suf. *-ie*. Cu sensul din *Hronograf...*, „teologie”, cuvântul este ilustrat printr-un citat din DOSOFTEI, V.S. (DA s.v. *bogo-*). În epocă l-am întâlnit și la MILESCU, M. 102, 104 și la N. COSTIN, L. 17⁴⁹. *Hronograful...* oferă o atestare: *Iară mai audz, omule, și socotește întru cugetul tău pentru Hristos, Fiul lui Dumnădzău, și nu fii îndoit că când audz că să laudă Fiulul, atunce să arată edina slavnago, edino săștestivo, edina bojestvo și alte bogoslovii, ce să cuvine ca unui Dumnădzău* (f. 550^f).

boiniță s.f. < sl. (rus) *божница*, DA. Cuvântul este înregistrat în DA (s.v.) cu sensul „loc de luptă”, cu precizarea „numai la Dosoftei” și este atestat în V.S.⁵⁰. În textul *Hronografului...* are alt sens, „casă de toleranță”: *Așijdire pre svințe măcinițe, fete curate, le au fost trimițind la boinița cē de curvārie* (f. 170^f). *Boinița* traduce cuvântul *πορνεία* din pasajul: *Τὰς παρθένους ἔβαλλον εἰς τὰ πορνεῖα διὰ ὕβριν* [ρπα'] (p. 181) (= Pe fecioare le-au dus la bordeluri, pentru batjocură).

búlci s.n. < magh. *bolcsù* (*búcsú*), DA. Cu sensul din *Hronograf...*, „serbare bisericească aniversară, praznic, hram; cf. *chirvai*”, cuvântul este atestat în DA (s.v. *bâlci*) în mai multe locuri în DOSOFTEI, V.S. și în BIBLIA 1688. În TDRG³ prima atestare este din anul 1640. *Hronograful...* prezintă două atestări: *Să să strângă toți să facă bulci acelui chip, cum să dzăce svințenie* (f. 101^f). În alt context, termenul se referă la o serbare în cinstea unui zeu: *Menelau împărat [...] s-au dus și el acolo, la Crit, unde au fost acelu bulci elenesc, cum le-au fost obicina bodzilor lor* (f. 132^f).

⁴⁷ Vezi V. Arvinte, studiul lingvistic din MLD, III, LEV. p. 21.

⁴⁸ În DOSOFTEI, N.A., cuvântul are două ocurențe: „Spurcatul Neron cădzu în păgânie și să fece el întâiul *bogoboreț* și gonaci cuvântului lui Dumnădzău” (f. 88^f, cf. f. 344^f).

⁴⁹ În N. COSTIN, L. 17: „Învățat-au Noe pre ficiorii săi și pre săminția sa *bogoslovie* și învățături întru lucrurile dumnedzăești.”

⁵⁰ În articolul *Ediția cronografului numit „tip Danovici” și problema paternității traducerii lui*, în „Cronica”, XXXIV, 1999, serie nouă, p. 12, N.A. Ursu precizează că acest cuvânt este prezent în *Viața și petrecerea svinților*, unde glosează cuvântul *stadiu*.

burdúv/burdúh s.n. – cf. *burduhan*, DA; în NDU este propus un primitiv *burd*, înrudit cu *burtă*; DEXI face trimitere la ucr. бурдук „burduf”. Cu sensul din *Hronograf...*, „sac primitiv făcut din pielea (argăsită) a (stomacului) vreunui animal (de capră, de vâțui, de bivol, de nevăstuică), în care se păstrează sau se transportă diferite substanțe, precum: brânză, făină etc.” (DA, s.v. *burduf*), cuvântul nu are atestări din epoca veche. L-am întâlnit în traducerea *Bibliei* din ms. 45 (21.14)⁵¹. În TDRG³, prima atestare este din anul 1561. În *Hronograf...* se află mai multe atestări: *Iar dac-audzi Avraam așe, el împlu un burduh de apă* (f. 11^v); *Numai cum au sosit, au și aflat 12 burduje pline de galbeni* (f. 271^v; cf. f. 269^f, f. 508^v).

butúc s.m. < lat. **bottum*, CIORĂNESCU; SCRIBAN indică etimologia gep. **buttuk*. În *Hronograf...* cuvântul are două sensuri. 1) Cu sensul „trunchi de arbore tăiat, curățit de crengi (și de coajă); bucată mai mare tăiată dintr-un astfel de trunchi; bucată groasă de lemn”, cuvântul nu este atestat în limba veche în DA (s.v.). *Hronograf...* oferă câteva atestări în care acest cuvânt este utilizat ca termen de comparație: *Și unde-i vădzu numai a doa dzi că dzac ca butucii, numai ce s-au spământat* (f. 93^f); *Nu cutedza să iasă den cetate, că vedē cum dzac troadēnii tăiēși ca butucii* (f. 137^v); *Dzēcē trupurele oamenilor ca butucii și ca buciuumii* (f. 144^f). 2) Cu sensul „bucată groasă de lemn cu o gaură (sau cu două) în mijloc, în care se prindeau picioarele, mâinile sau gâtul prizonierilor și făcătorilor de rele; obezi, cătușe, fiare”, acest cuvânt este atestat în DA (s.v.) la DOSOFTEI, V.S. și în HERODOT, I. 447⁵². În textul *Hronograf...* se întâlnesc atestări anterioare: *Alți-i punē la legătură. Alții cu picioarele în butuci și pre alții în lațușe de hier* (f. 147^v); *Acolē ēște și butucul care a fost pus în picioarele lui Hristos* (f. 187^v, cf. f. 259^v).

camîn (accentuat și **câmin**) s.n. < sl. *камина* „sobă, vatră”, bg. *камин* „parte a ceea a ridicăturii de pământ lângă care se clădește vatra”, rus. *камин* „vatră”, DA. Cuvântul putea fi cunoscut traducătorului și independent de textul grecesc, dar și sub influența termenului *καμίνος* (K, f. 286), întâlnit aici. Cu sensul „cuptor”, cuvântul este atestat în DA (s.v. *câmin*) la DOSOFTEI, V.S. În TDRG³ (s.v.), *câmin* este înregistrat cu același sens în BIBLIA 1688. *Hronograf...* oferă atestări mai timpurii: *Marsără la dugheană unde făcē jidovul sticle și abātu de aprinsă caminul foarte tare și luă pre copil și-l aruncă acolo, într-acei camin plin de foc, și astupă caminul la gură cu o tablă de hier* (f. 287^f, cf. f. 287^v).

cărtulăre s.f. < mgr. *χαρτουλάριος*, DA. Cu sensul „om care știe carte (multă); om învățat, erudit, cult”, cuvântul este atestat, cu forma de masculin, în ANON. CAR., MOXA, C., DOSOFTEI, V.S., NECULCE, LET. II (DA s.v.). În *Hronograf...* se întâlnește forma de feminin, rară: *Au oblicit și de Casăiē cum ēște cărtulare și-i în rând cu tvorețāi, de faci irmoase și samoglasne* (f. 426^f).

ceasórníc s.n. < bg. (sau v. rus.) *часовник*, apropiat de *ornic*, DA. Cu sensul „aparat care arată ceasurile, ceas, orníc; orologiu, pendulă”, cuvântul este atestat prima dată în ANON. CAR. (DA s.v.). L-am întâlnit și în M. COSTIN, O.⁵³ și la R. GRECEANU, 171⁵⁴, cu forma *ceasornec*. În *Hronograf...* se află o atestare: *Vru să puie ceasornice în Țarigrad, să bată ceasuri, ca și la Venețāie* (f. 523^f).

(a) **cercătă** vb. I, tranz. – contaminare din *cerceta* și *căta*, DA, SCRIBAN, CIORĂNESCU. În *Hronograf...*; cuvântul are sensul „a cerceta; a studia, a medita (asupra unui lucru), a cântări; a scruta”. Cu această formă cuvântul este atestat la DOSOFTEI, V.S.⁵⁵, dar cu sensul „a cerceta; a se

⁵¹Vezi V. Arvinte, studiul lingvistic la MLD I, GEN., p. 66; în BIBLIA 1688 și în ms. 4389 se folosește sinonimul *foale*.

⁵²„Fiind în butucu de her, ș-au tăiat călcăile și au scăpat”.

⁵³Vezi *Glosarul*. Cu forma *ceasnic* cuvântul este atestat și în cronică lui Radu Greceanu, cf. Ovid Densușianu, *op. cit.* p. 125.

⁵⁴„Trimițând Mării-Sale și semn de dragoste un *ceasornec*”.

⁵⁵Vezi și Laura Manea, *op. cit.*, p. 336, unde autoarea aduce și un alt exemplu decât cel din DA, din DOSOFTEI, V.S.: „Veniiā [...] de cercătă pre toți călugărașii pre la chilii” (sept. 24^v/7).

interesa de cineva (spre a-i veni în ajutor), a vedea de cineva, a avea grija cuiva, a îngriji, a căuta”, DA (s.v. *cerceta*). În DOSOFTEI, PAR. este folosit substantivul *cercătare*, cu sensul „vizită făcută cuiva pentru a-l pedepsi”⁵⁶. În *Hronograf...*: *Carele va cercăta de amărunt cuvântul acesta și va sămăltui aii făcând începătura de la Ishoda Cniga* (f. 529^v); *Nu te mai săli a cercătarē adâncurile lui Dumnădzău* (f. 549^v).

chiparis s.m. < ngr. κυπαρίσσι, κυπάρισσοσ, DA. Cu sensul „arbore rășinos din familia coniferelor, cu frunziș verde închis, care nu se vestejește iarna”, cuvântul este atestat la DOSOFTEI, V.S., BIBLIA 1688 (DA, s.v. *chiparos*). L-am întâlnit și în VARLAAM, L. 223, 228. TDRG³ (s.v. *chiparos*) prezintă atestări din ÎNV. și ANON. CAR. În *Hronograf...*: *Văzdu în vis unde crescusă în ograda ei un chiparis frumos* (f. 403^v).

chișiță s.f. < sb. кичица și bg. китица, DA. Cu sensul „moțul de păr la încheietura dindărăt deasupra copitei calului sau a bouului; pinten; p. ext. scobitura de deasupra copitei, glezna calului”, cuvântul este atestat, după DA (s.v.), în ANON. CAR. În *Hronograf...*: *Au fost împlând în sânge cu cail până în chișiță* (f. 202^v).

(a) **cimpotî** vb. IV, intranz. – cuvânt onomatopeic derivat din rădăcina *cimp-* + suf. *-ot*, pentru care cf. *șipoti*, *sopoti*, (*z*)*bocoti*, *clocoti* etc., DA. *Cimpoti* este utilizat în *Hronograf...* cu două sensuri: 1) „A năvăli, a se arunca dintr-o dată asupra cuiva cu gândul de a-i face rău”, neînregistrat în DA (s.v.), unde cuvântul este ilustrat cu un citat din literatura folclorică: *Numai ce au ieșit den săcriu dascalul împăratului, îmbrăcat cu alte haine și cu sabiē zmltă amănă și cimpoti cu sabiē asupra împăratului* (f. 150^v); *Fără veste și cimpotî asupra împăratului cu un toiaș mare* (f. 422^v). 2) Cu sensul „a țâșni”, cuvântul este folosit și în DOSOFTEI, N.A.⁵⁷. În *Hronograf...*: *Iară focul și cimpoti pre naștere-i dintre picioare-i* (f. 425^v).

ciopătă s.f. < magh. *csapat* „ceată, trupă, grămadă” (< *csapni* „a tăia, a amputa”, cf. *csapatos* „bătut bine”), DA⁵⁸. Cuvântul are sensul „bucată de carne tăiată sau ruptă din trupul unui om sau al unui animal” și nu are atestări din epoca veche în DA (s.v.). În *Hronograf...*: *Pre acel bou, l-au giunghiat și l-au tăiat ciopăți și au pus lemne unde au fost locul cel de jirfă* (f. 82^v).

cobză s.f. < rut. (și rus., pol., ceh.) *kobza*, DA. Cu sensul din *Hronograf...*, „instrument muzical întrebuițat la țară spre a acompania alte instrumente, de obicei vioara”, cuvântul nu are atestări din epoca veche. În HERODOT, I. 11, am întâlnit termenul *cobzar*. În *Hronograf...*: *Dedēră în surle și în nagarali și în toate organeli și cobzali* (f. 404^v).

corcōdil s.m. < ngr. κροκόδειλος, lat. *crōcōdīlus*, -i, sl. *κροκοδιλ*, DA; în K, κροκόδειλος (p. 288). Cuvântul este definit ca „reptilă amfibie în forma unei șopârle uriașe, puternică și foarte mândăcioasă, care trăiește de-a lungul fluviilor din țările tropicale și mai ales în apele Nilului” și este ilustrat în DA (s.v. *crocodil*) cu un citat din HERODOT, I. Se întâlnește și în BIBLIA 1688, în ms. 45 și în ms. 4389⁵⁹. În *Hronograf...* se află o atestare mai timpurie, cu varianta *corcodil*, formată prin metateză, și cu accentul ca în neogreacă: *Pre atunce au ieșit și corcodilii dentr-acē apă a Nilului și*

⁵⁶ Vezi Felicia Șerban, *Din lexicon scrierilor lui Dosoftei*, în „Dacoromania”, serie nouă, II, Cluj-Napoca, 1996–1997, p. 334.

⁵⁷ În ms. 3456: „Lovi sânta icoană în piept și-ndată *cimpoti* singe mult” (f. 226^v).

⁵⁸ Vezi și discuția asupra etimologiei acestui cuvânt, pe care o face A. Avram în *Comentarii și ipoteze etimologice*, București, Editura Academiei Române, 2006, p. 49-50. Părerea sa este că etimologia maghiară nu este certă și că A. Philippide, în *Originea românilor*, II. *Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, 1927, p. 706, ar putea avea dreptate să spună că, la fel ca și alb. *copë*, de care îl apropie pe rom. *ciopăți* (pl.), acesta are origine „obscură”.

⁵⁹ Vezi V. Arvinte, studiul lingvistic din MLD, III, LEV. p. 20–21; în ms. 4389 și în BIBLIA 1688 se întâlnește în sintagma *corcodelul cel de pământ*, iar în ms. 45, în aceeași sintagmă, cu forma *crocodel*.

mulț oameni au mâncat ș-au pierit de dinși (f. 290°). Se întâlnește în pasajul corespondent în traducerea din Kigalas, în DOSOFTEI, N.A., cu forma *crăcodili* (f. 195°).

(a) **defăimă** vb. I, tranz. < lat. **diffamare* (= *diffamare*), DLR. Cu sensul „a vorbi de rău, a pune (cu rea-credință) într-o lumină defavorabilă, a blama, a calomnia, a denigra, a discredită”, cuvântul este atestat în CHEIA ÎN., C. CANTACUZINO, în CM I, în anul 1700 (DLR s.v.). *Hronograful...* prezintă o atestare: *Au învățat pre un diiacon al său de s-au suit de le-au scos ochii, defăimând că n-au ochi să vadză* (f. 393°).

elefantin/lefantin, -ă s.n., s.f. < lat. *ēlēphantus*, -i, gr. ἐλέφαντος (genitivul lui ἐλέφας), ngr. ἐλέφαντας, DLR; ca determinant adjectival, în K, δόντια ἐλεφάντινα „dinți de elefant; colți, fildeși” (p. 101). Formele din *Hronograful...*, *elefantin*, *lefantină*, *lefantin* sunt rezultatul poliglotiei traducătorului. El a utilizat și forma fără *e* inițial, ca în slavonă, *лѣфантъ*, „ἐλέφας, elephas”, MIKLOSICH (s.v.), dar nu a preluat grupul consonantic *nd*, ca în slavonă și ca în neogreacă, unde *vt* se pronunță *d*, ci forma cu pronunția *nt*, ca în latină și greacă veche. Cuvântul era un neologism, termenul prin care se desemna de obicei realitatea respectivă fiind turcescul *pil*, după cum reiese și din glosă. Din folosirea a trei variante pentru același cuvânt și din fonetismul lor se observă efortul de a găsi o formă potrivită, prin sinteza, în acest caz, din trei limbi cunoscute, și de a adapta limbii române. Cu sensul „animal masiv, cu o trompă lungă și incisivii transformați în colți lungi, din fildeș etc.”, cuvântul este ilustrat în DLR (s.v. *elefant*) cu un citat din BIBLIA 1688, unde are forma *elifand*, influențată de pronunția grecească. Se întâlnește și în HERODOT, I. p. 172, cu forma actuală, *elefant*, și la p. 250, glosat prin termenul mai cunoscut în epocă: *elefanzi, adecă pili*⁶⁰. În *Hronograful...* se află atestări anterioare. Într-un loc, cuvântul este glosat, ca în HERODOT, I.: *Dinți de elefantini* (f. 75°); *Vădzură lefantinele și leii cei învățați și să foarte îngroziră* (f. 142°); *Luară turcii de la pers cămile multe și lefantini, adecă pili, tot cu povoară* (f. 507°).

făeș adj. < magh. **fajos*, derivat din *faj* „neam, rasă”, DA. Cu sensul „de soi bun, de neam bun, ales, nobil”, cuvântul este ilustrat în DA (s.v.) cu un citat din HRONOGRAF (a. 1760). În TDRG³ (s.v. *faieș*) apare atestat și din N. COSTIN, L. Îl aflăm și la DOSOFTEI, N.A.⁶¹. *Hronograful...* oferă o atestare anterioară: *Atâta era mare acel măr și faeș, cât s-au mirat și împăratul* (f. 256°).

făicav adv. < sl. *фѣкавъ*, DA. Cu sensul „gângav”, cuvântul este atestat, după DA (s.v.), în CANTEMIR, HR., în mai multe locuri, ca adjectiv. Textul *Hronografului...* prezintă o atestare mai timpurie, cu valoare adverbială: *Și-i dzăcě Făicavul căce grăie făicav* (f. 376°, cf. f. 29°).

(a) **felelu** vb. IV, tranz. < magh. *felelni*, DA. Cu sensul „a-și lua asupra sa răspunderea pentru ceva”, cuvântul este atestat, după DA (s.v.), în COD. VOR. *Hronograful...* oferă o atestare: *Iară patriarhul dac-au vădzut că nu va mai hi într-alt chip, nice să va mai întoarce firă împăratului [...], l-au lăsat să feleluască el cu sufletul său naintě lui Dumnădzău* (f. 205°).

feleluiat subst. < magh. *felelet*, DA. Cuvântul are sensul „răspuns” și se întâlnește într-un document din anul 1690 (DA s.v. *feleleat*). *Hronograful...* prezintă o atestare anterioară: *Dac-au vădzut că n-au creștinii nice un feleluiat despre împăratul, nici de bine, nici de rău, s-au sculat și s-au dus tocmă la Râm, la împăratul Ualian* (f. 221°).

furnic s.m. – variantă a lui *furnică* < lat. *formica*, -ae, DA. Cu sensul „mică insectă din ordinul himenopterelor”, cuvântul, cu forma de feminin, este ilustrat pentru epoca veche cu un citat din BIBLIA 1688. În *Hronograful...* este prezent cu o variantă lexicală, de substantiv masculin: *Și-i gătiră*

⁶⁰ V. Bogrea, în *Studii de semantică, I. Observații semantice asupra „Irodot”-ului de la Coșula*, p. 409, numește această explicație „glosă populară”, sintagmă care se referă, desigur, la faptul că termenul turcesc, *pil*, era cunoscut și utilizat.

⁶¹ „Era frumos și faeș, în bună făptură foarte” (f. 3°).

în mijlocul cetății. unde era loc larg și ieși împăratul cu oștile. ș-au ieșit și cetățenii ca furnicii să prăvască (f. 230^v).

gheométru s.m. < vgr. γεομέτρης, cf. SCRIBAN; fr. *géomètre*, lat. *geometra*, DM, DEX²; fr. *géomètre*, lat. *geometra*, germ. *Geometer*, NDU; fr. *géomètre*, DEXI. Cu sensul învechit „inginer hotarnic”, „topograf”, în forma *geometru*, este semnalat în DA (s.v.), iar cu forma *gheometru*, în GOLESCU, Î. (1824), fără precizarea sensului. În TDRG³ (s.v. *gheometru*) este atestat în CANTEMIR, I.I., dar cu sesul „specialist în geometrie”. În *Hronograf...*, cuvântul este cunoscut traducătorului independent de textele grecești (vezi K 348): *Împăratul trimisă de dusără acolo, unde-ș făcē Petrona casă, niște meșteri de acēē treabă, ce le dzăcē gheometri, adecă socotitori și măsurători de pământ* (f. 381^v).

gomón subst. < sl. (rus.) гомонъ „gâlceava, larmă”, DA, cf. MIKLOSICH (s.v.) „strepitus”. Cuvântul este înregistrat în DA cu sensul „adunare, sfat”, fără atestări din limba veche. În *Hronograf...*, cuvântul este utilizat cu sensul etimologic „ceartă, larmă; vacarm”: *Ei au fost audzind trăsnete mari și gomon de oameni mulți și tropot de cai și sunet de sahadace* (f. 87^v); *Audzî gomon mare la besēreca lui Dumnădzău* (f. 90^v); *Audzând zuzăt și gomon de mulțame de glasuri de oameni, îndată au și încălecat* (f. 274^v).

(a) **gomóni** vb. IV, intranz. < derivat din *gomon*, cf. rus. гомонить „a lărma”, DA. Cu sensul „a sta de vorbă, a vorbi”, cuvântul nu este ilustrat în DA (s.v.) cu citate din limba veche. În TDRG³ (s.v.) prima atestare este din ANON. CAR. *Hronograf...* prezintă o atestare mai timpurie: *Și audzi glasul copilașului unde gomoniē și grăie cu oarecini în camin* (f. 287^v).

grái s.n. – postverbal din *grăi*, cf. sb. граи „vorbire”, DA. În *Hronograf...* are sensul „înțelegere, învoială”, neînregistrat în dicționare: *Numai graiul ni-i așē: den vasă câte să vor faci de trecut oștili, pe câte vom împlē noi cu oștēni de ai noștri, a noastre vor fi* (f. 458^v).

grecioasă adj. – derivat de la *greu*, DA. Cu sensul „care poartă un făt în pântece”, cuvântul este atestat în BIBLIA 1688, DOSOFTEI, V.S., PS. În TDRG³, prima atestare este din ÎNDR. LEG. În *Hronograf...*: *I-au învățat să spinteece o muiere grecioasă și să-i scoață cuconul den pântece-i* (f. 325^v).

hab s.n. – et. nec. Cuvântul este atestat în DA cu forma de feminin, *habă*, ilustrat cu citate din literatura populară. Cu sensul „adunare la care oamenii se întâlnesc să vorbească, să cânte, să danseze etc.; p. ext. șezătoare”, am întâlnit cuvântul în DOSOFTEI, N.A.⁶². *Hronograf...* prezintă mai multe atestări: *Ș-au învățat împărăteasa pururē să strângă jocuri și haburi acolo, la acel chip a ei, să gioace și să să desfățēdză oamenii pentru sănătate împărătēsei* (f. 238^v); *Ce-i era mai jocuri și de haburi și de vesălie ce avē cu fete și cu nevēste* (f. 398^v); *În toată vrēmē strângē haburi și jocuri cu surle și cu tâmpeni* (f. 238^v).

haidău s.m. < magh. *hajtó*, DA. Cu sensul „servitor însărcinat cu paza vitelor mari, mai ales boi și vaci; bouar, vâcar”, în DA (s.v.), cuvântul nu are atestări din epoca veche. În TDRG³ (s.v.), prima atestare este din anul 1608. În *Hronograf...*: *Acel armaș au dat pre cucon pre mâna unui haidău al său și-l învăț să-l lēpede în pădure* (f. 116^v); *Chira spusă că ēte fecior acelui haidău ce paște boii acelui armaș a împăratului* (f. 117^v).

(a) **hăolí** vb. IV, tranz. – derivat din *aoleo*, cu sensul originar „a striga aoleo”, DA. Cu sensul „a boci, a văicăra, a plânge”, cuvântul este atestat în DA (s.v. *aoli*) la DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf...*: *Să tânguē cu bocet și cu amar și cu glas hăolíē, cu foc mult, de la adâncul inimii sali pre Leon, ftiu-său* (f. 415^v).

hólcă s.f. < dintr-o formă ruteană corespunzând rusescului голка „răsoală”, DA. Sensul cuvântului este „zgomot, gălăgie, larmă făcută cu gura, toi; sfadă” și este atestat în DA (s.v.) la DOSOFTEI, V.S. În TDRG³ (s.v.) cuvântul este înregistrat la DOSOFTEI, PS. *Hronograf...* oferă o

⁶² „Strângea acole nărod la prăvit și la haburi și jocuri cu tâmpene” (f. 157^v).

atestare mai timpurie: *Să făce sunet și holcă mare în Țarigrad și să jecuiră casă și dughêne fără număr* (f. 278^v).

ierosâl s.m. < ιεροσόλος „hoț de biserică; profanator”, DNR. Cuvântul este înregistrat în DA (s.v. *ierosilie*) cu forma *ierosilios*, fiind atestat în PRAV. MOLD. În *Hronograf...* are drept corespondent în textul grecesc substantivul feminin ιεροσυλία K (p. 332), dar, desigur, traducătorul cunoștea și masculinul ιερόσυλος, pe care l-a adaptat fonetic și, conștientizând că nu era în uz, l-a glosat: *Și-ș luă plată de la Dumnădzău, ca un ierosâl, adecă ca un fur de svânta beserecă* (f. 354^v).

ispravlenie s.f. < sl. исправление „κατόρθωσις correctio”, MIKLOSICH (s.v.). Cu sensul „faptă bună; realizare”, cuvântul este atestat în DA (s.v. *isprăvi*) la DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf...* se află atestări anterioare: *Au pus pre ispravlenie besereca ș-au făcut postavlenie noadă și multe mitropolii* (f. 460^v); *Să poți urma ispravleniele părinților tăi, cele bune* (f. 596^v).

(a) **însă(m)bră** vb. I, tranz. < lat. pop. **insimulo*, -are (derivat din *in simul* „împreună, în același timp”), cu aceeași epenteză a lui *b* între *m* și *l* (devenit în românește *r*), ca în fr. și prov. *ensemble*, cf. *sâmbră*, *simbrie* (DA). Cu sensul „a se întovărăși, a se asocia, a se însoți cu cineva (în vederea unui scop sau în serviciul unei cauze comune), cf. *înceti*; p. ext. a se uni”, cuvântul este atestat în DA (s.v. *însâmbra*) la DOSOFTEI, MOL. Se întâlnește și în DOSOFTEI, V.S.⁶³ și în DOSOFTEI, N.A.⁶⁴ În *Hronograf...* are sensul „a uni”: *Nu să poate potrivi nice a să însăbrări firile a îngeri cu a oameni* (f. 552^v); *Împreunare facem cu Dumnădzău și ne însă(m)brăm, de sântem neîmpărțit și neusăbiț de svânt trupul său și de cinstitul și dumnădzăescul sânge* (f. 552^v).

înrădă s.f. < mgr. și ngr. εντραδά < it. *entrata* „rentă, venit, câștig”, GHIOVANIS. Cuvântul nu este înregistrat în dicționarele românești. Pasajul în care se întâlnește în *Hronograf...* este o extensiune narativă a traducătorului, fără corespondent în textele grecești (v. K 321). În *Hronograf...*, *înrădă* are sensul „leafă, venit”, iar forma greacă este adaptată limbii române: *Ședă dascalul acela în casă împărătești, aproape de Svânta Sofie și avē înrădă, adecă leafă mare și obroc de la împărăție* (f. 338^v).

învârvomat – participiul verbului *învârvoma* < sl. врьхомъ „cu vârf, îndesat”, DA. Cu sensul „covârșitor, perfect”, o folosire figurată de la sensul etimologic, cuvântul este ilustrat în DA (s.v. *învârvona*) cu trei citate din DOSOFTEI, V.S. Se întâlnește, cu același sens, și la DOSOFTEI, MOL.⁶⁵ În *Hronograf...*, cuvântul este utilizat cu sensul etimologic „îngrămădit, învârfuit”: *Să împlusă ruptura acē de zădiu de trupuri de oameni morț, învârvomaț unii preste alți* (f. 477^v).

jlătēniță s.f. < sl. жлѣтѣница „κρόκος, crocus”, MIKLOSICH. Cuvântul nu este atestat în dicționarele românești. Sensul etimologic este „șofran”. În *Hronograf...* are sensul „verdețuri, plante comestibile”: *Să mănânce cărnile acēle într-acē noapte friptă pre foc și adzâme cu jlătēniță* (f. 538^v). Pasajul în care apare acest cuvânt este de sorginte biblică. Traducătorul a utilizat în această situație împrumutul slavon. În alt loc, în același context, termenul este redat în română prin *verdețuri amară* (f. 35^v). În mai multe texte din epocă, traducătorii au preferat împrumutului traducerea în diferite moduri: în BIBLIA 1688 *azime cu papadie*, în ms. 45 *azime cu susaiu*, în ms. 4389, *azimă cu susaiu*⁶⁶, în VARLAAM, L. 344, într-un pasaj unde se face referire la același fragment biblic, *adzâme cu amărăciuni*. În DOSOFTEI, N.A. este tradus prin *azime cu lăptuci de câmp* (f. 41^v) și *adzime și amărăciune* (f. 69^v).

⁶³ „Să te-nsâmbredz cu patriarhul”, „Să fece nedespărțat de învățătorul, însămbreat la svinția sa toată vremea” ș.a., apud N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 151.

⁶⁴ „[...] nici să te-nsâmbredzi cu strâmbii” (f. 194^v).

⁶⁵ „[...] om-dragoste învârvomată” (f. 99^v), apud N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 151.

⁶⁶ Vezi MLD, II, EX., p. 112–113.

lămură s.f. < lat. *lāmīna*, -am „bară sau placă de aur, de argint etc.”, DLR⁶⁷. Ca determinant pe lângă substantive ca „aur”, „argint” etc. cuvântul are sensul „metal de cea mai bună calitate, cu un înalt grad de puritate” și este înregistrat în HERODOT, I., BIBLIA 1688 (DLR s.v.). În *Hronograf...* se află o atestare mai timpurie: *Templul, ce să dzăce catapetazma beserecii, fiind făcut tot de argint lamură* (f. 459^v).

lehúsă s.f. < ngr. λεχούσα, DLR. Cu sensul „nume dat femeii în primele săptămâni după naștere până la restabilirea sănătății; femeie care a născut (și stă încă în pat)”, cuvântul apare în BIBLIA 1688 (DLR, s.v. *lehuză*). În *Hronograf...*, găsim o atestare anterioară: *Era pusă icoana într-un unghi deasupra căpătuiului jidovei ceii lehusă* (f. 337^v).

lětopisăț (accentuat și **lětopisăt**) s.m. < sl. лѣтописецъ, DLR. Cu sensul etimologic „cronicar”, cuvântul este ilustrat în DLR (s.v.) cu un citat din NECULCE, L. G. Ivănescu presupune că acest termen, însemnând inițial „scriitor al anilor”, este unul dintre cuvintele care au pătruns în limba română, „în clasa boierească și administrativă”, între secolele al XIV-lea și al XVI-lea, din slava literară⁶⁸. „*Hronograful...* confirmă existența în epocă a acestui sens prin mai multe atestări: *La acé școală acelui dascal era strânsă toate cărțile den lume, precum scriu lětopisățai* (f. 338^v); *Am lăsat să scrie alți lětopisăți* (f. 524^v); *De-aicé vor scrie den ce să vor faci mai nainte alți lětopisăț, precum am scris și noi aicé* (f. 592^f).

limán s.n. < tc. *liman* „port”, DLR; SCRIBAN indică etimologiile tc. *liman*, ngr. λιμάνος, λιμάνι, sl. лимени și лиман, rus. лиман, rut., bg. лиман, vgr. λιμέν; cf. și CIORĂNESCU. 1) Cu sensul „port” cuvântul este ilustrat prin citate din HERODOT, I., N. COSTIN, L., CANTEMIR, I.I. II, FN (DLR s.v.). În *Hronograf...* este prezentă o atestare anterioară: *S-au făcut un liman cât încap și astădz corabii, câte de multe* (f. 279^f); *Să iviră niște catarge intrând în liman, adecă în staniște* (f. 499^f, cf. f. 296^f). 2) Cu sensul „gură de vărsare a unui fluviu, care a fost inundată de mare și transformată într-un golf alungit; estuar”, cuvântul nu are atestări din epoca veche (DLR s.v.). În *Hronograf...*: *Leșind corabié în caré intrasă pentr-acel liman strânt, i-au lovit furtună* (f. 320^v).

mănos, -oasă adj. < *mană* + suf. -os. Cuvântul are sensul „favorabil pentru culturi” și este înregistrat în ANON. CAR. (DLR s.v.). *Hronograful...* oferă o atestare mai timpurie: *O ploaie foarte bună și mănoasă, cât au început a răsări toate lucrurile* (f. 83^f).

(a se) **măți** vb. IV, refl. – probabil o adaptare după ngr. μεταίωνω „a zădărnici, a pierde”, DNR. Cuvântul nu este înregistrat în dicționare. În *Hronograf...* apare cu sensul „a se pierde, a se distruge”. Traducătorul utilizează și un substantiv format de la acest verb: *Mătindu-să preuțaié, adecă pierzându-o jidovii și rătăcindu-să, de nevoie și mătire de pravilă să face* (f. 565^f).

muierareț s.m. < *muier* + suf. -areț, DLR. Cu sensul „afemeiat”, cuvântul este ilustrat în DLR (s.v.) printr-un citat din DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf...*: *Au fost și curvar și muierareți, atâta cât de ar hi putut câte muieri vedé cu ochii, toate să fie a lui* (f. 424^f, f. 73^v).

naceálnic s.m. < rus. начальник, DLR. Cu sensul învechit „șef al unui serviciu sau al unei instituții (civile, militare sau religioase); conducător; comandant”, cuvântul este ilustrat cu citate din HERODOT, I., BIBLIA 1688 (DLR s.v.). În *Hronograf...* se află atestări anterioare: *Dentr-aceștē să trage și Mehmet, naceálnicul sarachiněnilor* (f. 471^f); *N-au fost supus supt oblastie nemărui, ce au fost crai naceálnic în țara lui* (f. 517^f, cf. f. 474^f, f. 553^f ș.a.).

⁶⁷ Vezi discuția etimologică asupra acestui cuvânt în Teofil Teaha, *Cuvinte latinești moștenite în graiurile românești actuale*, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 266. Autorul arată că poate fi acceptată și etimologia lat. *lammula* < lat. *lam(i)na*, propusă în CADE.

⁶⁸ Vezi *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea, 1980, p. 495. Despre acest cuvânt, Ivănescu spune că „s-a substituit mai târziu lui *leatopis* «cronică», «anale»”, și anume în secolul al XVI-lea.

(a) **năbuși** vb. IV, intrans. < scr. *nabušiti*, DLR. Cu sensul „a năvăli; a invada”, cuvântul este atestat în Miron Costin (LET. I), N. COSTIN. L. și CANTEMIR, HR. (DLR s.v.). *Hronograful...* oferă o atestare anterioară: *Năbușiră cu toțâi la Țarigrad, de-l încungiurară și de pre uscat și de pre mare* (f. 327⁶⁹).

omănăș s.m. < *omen-* (tema veche a lui *om*) + suf. *-aș*, DLR. Cu sensul învechit și popular „om (mic de statură)”, cuvântul este înregistrat la CANTEMIR, HR. (DLR s.v.). *Hronograful...* prezintă o atestare mai timpurie: *Să afla Rovoam la Ierusalim cu omănașii, cât rămăsese la dânsul* (f. 79⁷⁰).

pălărie s.f. < probabil it. *cappelleria*, DLR; *părărie*, cu *r* disimilat la *l*, cf. it. *capelleria*, NDU⁶⁹. Doru Mihăescu⁷⁰ propune mgr. ἀπαλαρία. Cu sensul „obiect folosit pentru acoperirea capului, format dintr-o calotă (cu boruri de forme variate) și confecționat din fetru, catifea, pai, piele”, cuvântul este ilustrat cu un citat din Nicolae Costin, în LET. II. (DLR s.v.). În TDRG³ (s.v.) este înregistrat în LEX. MARS. În *Hronograf...*: *Și-l îmbracă cu căftan și-i dăde și pălărie scumpă de-i pusără în cap. Și-i dzăă: „Pasă de fii patriarh întru nărocul împărății mele* (f. 481⁷¹); *De la boierie ce să cheamă chesari panipersevastos, au fost purtând pălării roșii cu aur, până la boierie ce să dzăci stratopedarhul, iară de la acesta până la boierie lui curopalat pre rând au fost purtând pălării prisne sirmă* (f. 573⁷²); *Gheorghie Școlariul fu patriarhul Țarigradului [...]. Și-i dăde sânгур împăratul toiaș de argint și pălărie scumpă de-i pusără în cap* (f. 589⁷³).

pestréf s.n. < ngr. πεστρέφι, DLR; TDRG³ propune tc. *peşrev*. Cuvântul era cunoscut traducătorului independent de textul grecesc (vezi K 445 unde, în contextul corespondent din *Hronograf...*, nu există). Cu sensul învechit „preludiu, uvertură (în muzica turcească)”, cuvântul nu are atestări din epoca veche în DLR (s.v.). În TDRG³ (s.v.) prima atestare este din Gheorgaghî, în LET. În *Hronograf...* atestare este anterioară: *Începu a cânta grecul tot acela glas ș-acela pestref, cât ș-au mirat sânгур împăratul de dăscăliē musăcāi grecească* (f. 496⁷⁴).

pielm s.n. – et. nec., DLR; SCRIBAN face trimitere la albanezul *mjel* „făină”; DM, la ngr. πέσμα „talpă”; DEXI trimite la lat. *pegma* < gr. πήγμα „consistență; materie coagulată”. Cu sensul popular „făină de grâu, de porumb sau (mai rar) de alte cereale (de cea mai bună calitate); spec. făină de grâu adăugată în aluatul de mălai pentru turtă; făină albă care se pune pe aluatul de pâine, ca să nu se lipească”, cuvântul este ilustrat în DLR (s.v.) cu un citat din BIBLIA 1688. *Hronograful...* oferă o atestare mai timpurie: *Nu am mai mult de o mână de pielm de făină într-o puțină* (f. 81⁷⁵).

podalghe s.f. < ngr. ποδαλγία, DLR. Cu sensul învechit „podagră”, cuvântul este ilustrat în DLR (s.v.) cu un citat din N. Costin (LET. I). *Hronograful...* oferă o atestare anterioară: *Fiind împăratul bolnav de podalghe la picioare și la mâni, mai multu-i era viața în pat decât pre picioari* (f. 286⁷⁶).

(a se) **pohvăli** vb. IV, tranz., refl. pas. < sl. похвалити, DLR. Cu sensul „a lăuda, a slăvi, a preamări, a proslăvi”, cuvântul este înregistrat în DOSOFTEI, V.S., BIBLIA 1688. În *Hronograf...* atestările sunt mai timpurii: *Să slăvește Tatăl și să pohvălește Fiul și să laudă Svântul Duh și tot un Dumnădzău să pomeneste* (f. 197⁷⁷); *Toț-îl pohvăliră și i să închinară ca unui împărat* (f. 289⁷⁸; cf. f. 430⁷⁹). Cu sensul „a triumfa”, cuvântul se întâlnește la CANTEMIR, HR. (DLR s.v. *pohvăli*).

polimăr s.n. – et. nec. Cu sensul din *Hronograf...*, „cerdac, pridvor; foisor, balcon”, cuvântul se întâlnește în BIBLIA 1688 și în NECULCE, L. (DLR s.v. *pălimar*). *Hronograful...* prezintă atestări anterioare: *Într-o dzi au fost ședzind Priiam împărat sus, în polimariul cetății* (f. 136⁸⁰); *leși împăratul într-un polimari despre mare și căută pre mare și vădzu corabiē sosând* (f. 382⁸¹).

⁶⁹ A. Philippide consideră substantivul *pălărie* un derivat din *păr*, cu sufixul *-ărie*, care a dat inițial **părărie*; vezi *Opere alese. Teoria limbii*, editate de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil, studiu introductiv și comentarii de G. Ivănescu, București, Editura Academiei, 1984, p. 51.

⁷⁰ Vezi *op. cit.*, p. 146.

povodnic s.m. < *povod*¹ + suf. *-nic*, DLR. În DLR (s.v.), definiția cuprinde mai multe sensuri. Două sunt înregistrate și în limba veche: „cal dus de căpăstru”, la URECHE, L.; „cal care umblă liber, cal care umblă singur pe lângă trăsură” (DLR s.v.), cu atestări din URECHE, L., Nicolae Costin (LET. I) ș.a. În *Hronograf...* sunt prezente trei atestări ale cuvântului, dar este imposibil de distins la care dintre cele două realități se referă: *Ave Solomon [...] 40 de mii de iape de prăsilă și 10 mii de armăsari sirēpi și 3 mii de bidivii învățați povodnici, tot cu șele ferecate și cu Țoltarele de mătăsă* (f. 76^v); *Întrară în turci de-i tăiară foarte rrau și cumplit și străbătură până la povodnicii împăratului* (f. 509^f, f. 492^v).

pravăță s.f. – variantă a lui *pravăț* < sl. *правѣць*, scr. *pravaț*, DLR, cu sensul învechit „țintă, obiectiv (final); țel, scop (propus, urmărit)”. Cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S. (DLR, s.v. *pravăț*), însă sensul lui în acest citat este mai degabă cel precizat în TDRG³, acela de „ghid, manual; îndreptar”: *Svântul papa Martin gonisă cu scrisoare pre Serghie și pre Pir [...]. Ș-au dat și afară termin sau pravaț de hotar scris, adecă sămmul credinței cu săborul ce s-au strâns cu sinția sa* (f. 410^f). În *Hronograf...* se află o atestare a cuvântului cu sensul din DLR și în varianta lexicală *pravăță*, neînregistrată în DLR: *O vedē împăratul că socotiē și ea că în pravăță ei trece împăratul pre acolē* (f. 424^v).

prihodiște s.f. < sl. *приходище*, DLR. Cu sensul învechit, rar „priod” (DLR s.v.), adică „loc în pădure pe unde trece vânatul; potecă, cărare făcută de animalele sălbatice” (DLR, s.v. *priod*), cuvântul apare la HERODOT, I. (DLR s.v. *prihodiște*). În *Hronograf...* găsim o atestare anterioară: *Văduz că-l goneac ai săi pren toate strămoarele și prihodeștili* (f. 510^f).

(a se) **prostii** vb. IV, refl. și tranz. < sl. *простити*, DLR. 1) Cu sensul „a renunța (la o slujbă), a-și da demisia”, cuvântul este ilustrat cu trei citate din VĂCĂRESCUL, IST. În *Hronograf...* se află o atestare anterioară: *Și-i dzăsără arhirei, dacă-l adusără la Patriarhie, să să prostească de bună voie den scaunul Patriarhiei* (f. 521^v). 2) Cu sensul „a ierta, a scuti de o pedeapsă”, cuvântul este înregistrat în DOSOFTEI, MOL. În *Hronograf...* se întâlnește forma de supin cu acest sens: *Și-i cetiră molitfe de iertare și de prostit [...] și iarăș l-au îngropat și iarăș l-au aruncat pământul afară* (f. 518^f).

rarău s.m. < magh. *ráró*, DLR. Cu sensul învechit și regional „numele unei păsări răpitoare, nedefinită mai îndeaproape, probabil șoim”, cuvântul este înregistrat în DLR (s.v.) la CANTEMIR, IST. *Hronograful...* oferă o primă atestare: *S-au și lăsat Ector cu mâna goală la dânsul, iute ca un rarău* (f. 141^v).

răspétie s.f. < sl. *распетие*, DLR. Cu sensul învechit, rar, „crucifix”, cuvântul nu are atestări din epoca veche (DLR, s.v. *răspétie*). În *Hronograf...*: *Răspetiē, crucē cēē ce o au făcut marelui Costantin împărat când s-au bătut cu Maximian* (f. 459^v).

răpít, -ă adj. – vezi *răpi*² < lat. *rapire* (= *rapio*, -*pēre*), DLR. Cu sensul „nestăpănit, aprig”, cuvântul este ilustrat în DLR (s.v.) printr-un citat din M. COSTIN, LET. I. În *Hronograf...* sunt prezente atestări anterioare: *Aceasta cu hulturul era arătare așe cum au fost la mânie rău și răpít, dară n-au fost fiind mânie mult* (f. 149^f); *Că-l știē dascalul că este răpít la mânie* (f. 150^f); *Era un om răpít și la mânie, și la grai și la toate lucrurile lui foarte era zlobiv* (f. 262^f).

răsuflu s.n. < postverbal al lui *răsufla*, DLR. Cu sensul „respirație, răsuflare, răsufllet”, cuvântul nu este ilustrat cu atestări din limba veche. În *Hronograf...*: *Să-ș ferească omul cēle cincii ciuvstvo ce le are de la Dumnădzău să fie curate de păcate, adecă vedēre ochilor și audzul urechilor, și mireazma nasului, adecă răsufluul aburului și gustarē rostului și purcesul trupului* (f. 541^v).

răvăș s.n. < magh. *rovás*, DLR. 1) Cu sensul „bucată de lemn pe care neștiutorii de carte țineau numărătoarea, prin creștături”, în DLR cuvântul nu are atestări din epoca veche. *Hronograful...* oferă o atestare: *Turcii era neinvățati și necărtulari, ce făcē răvăș de lemne și creșta pre dânsă și le*

cra în loc de băgare samă (f. 481^r). 2) Cu sensul „scrisoare, bilet”, cuvântul este înregistrat la M. COSTIN, O., *Anonimul cantacuzinesc*, în CM I (DLR s.v.). În TDRG³ (s.v.) este înregistrat în anul 1569 și în BIBLIA 1688. Cu un sens nedefinit, probabil „carte”, l-am întâlnit și în HERODOT, I. 271⁷¹. *Hronograful...* oferă o nouă atestare: *Apucă de scrisă un răvaș și l-au foarte ținut rău pre-mpăratul într-acei răvaș pentr-acci oameni ce s-au grăbit cu pierire lor* (f. 149^v).

répedele adv. substantivat < lat. *răpidus*, -a, -um, fr. *rapide*, DLR. În *Hronograf...*, traducătorul folosește acest adverb cu valoare de substantiv și cu sensul „iuțeală, viteză”, neînregistrat în DLR: *Acolé, într-aceé, s-au oprit répedeli toiagului. Dēcii au lovit pre împăratul* (f. 422^r).

ródine s.f. < ucr. роднини, DLR. Cu sensul „zi de naștere; sărbătoare (cu ocazia zilei de naștere a cuiva)”, cuvântul este înregistrat în HERODOT, I. și DOSOFTEI, V.S. L-am întâlnit și în DOSOFTEI, N.A.⁷². Dosoftei utilizează acest cuvânt și cu sensurile „creație, geneză” și „întemeiere”. Într-un document din anul 1797, cuvântul apare cu sensul „neam, familie, spiță” (DLR, s.v. *rodină*). În *Hronograf...* se află o atestare mai timpurie, cu primul sens amintit: *Peste puțână vrème au dobândit princ muiere jidovului acelué. De ce s-au strâns jidovi mulți și jidovce la rodini, precum li-i obicina* (f. 337^v).

rodoslovie s.f. < sl. родословие⁷³. Cuvântul nu este atestat în dicționare. Cu sensul „genealogie”, este folosit în epocă la DOSOFTEI, N.A.: „*Rodoslovia* lui Moameth și cum s-au crescut legea lui și dintr-însul să trag împărații turcești” (f. 338^r), unde este utilizat adjectivul *nerodoslovit* (f. 20^v) și verbul (*a*) *rodoslovi* (f. 82^v). În *Hronograf...*: *Rodoslovie lui Mehmet, turcul cel de început, de unde să trage și caré-i éste sãmânțâie* (f. 471^r).

rugină s.f. < lat. *aerūgo*, -inis, DLR. Cu sensul „boală infecțioasă a plantelor, cauzată de ciuperci microscopice, care se manifestă prin apariția unor pete de culoare brună-ruginie pe frunze, pe tulpini sau pe inflorescențe; (regional) mucegai”, cuvântul este atestat în PSALT., CORESI, PS. În *Hronograf...*, cuvântul este utilizat în trei locuri, dar cu referire la oameni, mai precis la o boală contagioasă, manifestată prin apariția unor bube roșietice, probabil rujeolă: *Ghiezi [...] s-au bucurat de au luat de la Neeman bani și uméle de ale lui și s-au lipit toată rugina și bubele cèle scárnave a lui Neeman pre trupul lui* (f. 86^v); *Și cum s-au mânié, în loc s-au și împlit de rugină de bube peste tot den talpe până în crêștet; ș-au murit cu acé rugină de bube* (f. 92^v); *Era acéle bube ca o rugină* (f. 176^v).

sandâc subst. < magh. *szándék*, DLR. Sensul din *Hronograf...* „supărare mare, mânie; necaz”, nu este înregistrat în DLR. Cu sensul învechit „intenție”, cu conotație negativă, este ilustrat prin citate din CORESI, EV., PRAV. LUCACI (DLR, s.v. *sandâc*²). În *Hronograf...*: *Ce să miră împăratul ce sandâc i-are face, să-l amărăscă* (f. 117^v); *Avé toț sandâc spre dânsul, că grăie de toț rraú cãtră împăratul* (f. 405^v; cf. f. 434^v, f. 435^v).

sarandâr s.n. < sl. сарандаръ, ngr. σαραντάρι, DLR. Cu sensul „(în biserica ortodoxă) ciclu de patruzeci de rugăciuni făcute de preot timp de patruzeci de zile consecutive pentru morți, pentru iertarea păcatelor, pentru bolnavi etc.; (sens suspect) rugăciune făcută de preot la 40 de zile de la moartea cuiva sau o dată pe an, parastas”, cuvântul este atestat în anul 1680, la ANTIM, P. și în mai multe documente din secolul al XVIII-lea (DLR, s.v. *sărindar*). În *Hronograf...* este prezentă o atestare anterioară: *Pe după moarté episcopului, îl va odovăi mitropolitul și-i va lua ce va avé și-l va griji cu sarandari și cu milostenii* (f. 460^r).

⁷¹ „Aristagor luă răvaș de rug[ă] și întră la Cleomenis. Și întră în casă și, vrând să i să roagi, sta înaintea lui Cleomenis fata lui, Gorgo”. Vezi și nota asupra lecțiunii sintagmei *răvaș de rug[ă]*, în *ed. cit.*

⁷² „Într-acei an sosără și *rodinile* marelui Constantin, 30 de ani” (f. 130^r); „Trecând puține vreme, născu jidovca cucon și viniră jidovi la *rodine*” (f. 224^r).

⁷³ Vezi N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 220.

sămăluitor, -oare adj. < *sămăluit*¹ + suf. *-tor*, DLR. Cu sensul „care sămăluiește, chibzuiește, judecă”, cuvântul este ilustrat cu două citate din CANTEMIR, I.I. (DLR s.v.). În *Hronograf...* are sensul „care complotează; care face rău”: *Și era un om foarte viclean la inemă și sămăluitori* (f. 163”).

sâlțā s.f. < ucr. *сильце*, DLR. 1) Cuvântul este atestat cu sensul propriu învechit, rar „carcană”, la DOSOFTEI, PS., CANTEMIR, I.I. (DLR, s.v. *silțā* și *sâlțā*). *Hronograf...* oferă o atestare mai timpurie: *Au arătat și locurile cu gropili și cu sâlțā ce făcuse* (f. 508”). 2) În *Hronograf...* este prezentă și o utilizare figurată a acestui cuvânt, care apare în epocă în traducerea *Mântuirea păcătoșilor* și în MILESCU, M. 74⁷⁴. În *Hronograf...*: *Începu a-l lua cu cuvinte bune și cu glume, ca să-l aducă întru sâlțāle lui* (f. 330”).

schitāci, -ce adj. < scr. *skitaci*, *chitaci*, DLR. Cu sensul „(despre oameni) vioi, sprinten, iute; fluturatic, zvânturatic; isteț, deștept”, cuvântul nu are atestări din epoca veche în DLR (s.v. *schitaci*¹). Cu un sens apropiat l-am întâlnit în VARLAAM, L. 88, 112⁷⁵ și a fost semnalat la Dosoftei⁷⁶. În *Hronograf...*: *De vrē ieși la săgetat sau la luptat, cum sint cuconii, nime nu putē sta împotriva lui, cā era mai schitaci și mai tare decât toți cātē era de potriva lui* (f. 116”).

scupelātor < lat. *spēcūlātōr*, *spēcūlātōr*, *-ōris*, DLR (s.v. *speculator*). Forma din *Hronograf...* este o variantă datorată, cel mai probabil, copistului, rezultată prin metateză din *speculator*. Cuvântul este înregistrat în DLR (s.v. *speculator*) cu sensul învechit „gardă înarmată” într-un document din anul 1765. În TDRG³ este înregistrat cu un citat din BIBLIA 1688. Cu sensul „călāu” din *Hronograf...*, cuvântul nu are atestări din epoca veche: *Dzisā împāratal Solomon cātrā scupelatorii lui sā iē pre amāndoi cuconii și sā-i despice* (f. 73”).

slātīnā s.f. < sl. *слатина*, DLR. Cu sensul „salină”, cuvântul este înregistrat în DLR (s.v.) cu o ilustrare din PSALT. În *Hronograf...*, cuvântul prezintă o altă atestare: *I-au dat împāratal pentru venitul lui slatina de sare de la cetate Emlui* (f. 487”).

smārc s.n. < sl. *смръкъ*, DLR. Cu sensul învechit și regional „vârtej (de apă)”, cuvântul este ilustrat cu două citate din DOSOFTEI, PS. Sensul „loc mlăștinos (acoperit cu vegetație) unde izvorăște apă fără a se scurge; ochi de apă pe un teren mlăștinos”, este înregistrat în anul 1721 (DLR s.v.). În TDRG³ (s.v.), prima atestare este din anul 1526. *Hronograf...* oferă o atestare anterioară a cuvântului, cu primul sens amintit: *Pentr-acēle stānci ēste strāmptoare de curā marē rēpede [...]. Care vas, adecā corabie, va cādē într-acē parte de loc nu sā mai poate îndirepta, ce o amistuiēște smārcul de o bağā în fundul mării* (f. 575”).

sōtnic s.m. < rus. *сотник*, DLR. Cu sensul „comandant al unei sotnii, sutas”, cuvântul este ilustrat cu citate din M. COSTIN, O., NECULCE, L., CANTEMIR, HR. ș.a. (DLR s.v.). În *Hronograf...* apare o atestare anterioară: *Trimisā Ohoziē pre un sōtnic cu 50 de oameni* (f. 84”).

sugārel, -ea adj. < *sugar* + suf. *-el*, DLR. Cu sensul „(copil sau pui de animal) care sugă lapte, care se hrănește numai cu lapte sau care nu a depășit vârsta alimentării cu laptele mamei”, cuvântul nu are atestări din epoca veche, însă în DLR se specifică faptul că este un sens popular și, din acest motiv, putem presupune că era utilizat. A fost semnalat în DOSOFTEI, PAR.: „cucon *sugārel*”⁷⁷. În

⁷⁴ „Adecā adevărat așa iaste și așa trebuie a crede cu toată credința noastră, pentru ca să nu cădem în vreo greșală de moarte sau în *sulița* ereticilor”. N.A. Ursu consideră că este vorba, de fapt, despre cuvântul *sâlțā*, care apare și în *Mântuirea păcătoșilor*: „multe-s *sâlțāle* diavolului”; vezi *Nicolae Spātarul (Milescu), traducător al Mântuirii păcătoșilor a lui Agapie Landos (I)*, în SCL, XLIV, nr. 5, 1993, p. 429.

⁷⁵ „Cāt sā adaoge credința într-înima noastră cātrā mai marii noștri, atāta și trupul iaste mai *schitaci* și mai ascultoiu pre slujbā” (p. 88); „Nice fii posomorāt și trāndav cu chipul și cu îmblarea, ce sā hii *schitaci* și sārghiș” (p. 112).

⁷⁶ Vezi N.A. Ursu, *op. cit.*, p. 152.

⁷⁷ Vezi Felicia Șerban, *art. cit.*, p. 346.

Hronograf... se află atestări anterioare: *Să alegi un ied, să hie gras și sugărel* (f. 16^v); *Vei pune să-ți strângă cuconi mici sugărei* (f. 176^v, cf. f. 293^v, f. 401^v).

târgoviște s.f. < sl. тръговище, DLR. Cu sensul învechit „târg, piață”, cuvântul este ilustrat în DLR (s.v.) cu două citate din DOSOFTEI, V.S. În TDRG³ prima atestare este din anul 1413. *Hronograf...* oferă o atestare: *Dacă sosără unde să făcē târgoviștē o pusără gios* (f. 425^v).

trătăș s.n. < ngr. τετραδίου, sl. татрадь, тотрадь, тетрадь, DLR. Cu sensul învechit „cărticică, broșură; caiet; condică”, cuvântul este înregistrat în DLR (s.v. *tartaj*) cu atestări la Nicolae Costin, în LET. II, în anii 1724, 1765, 1793. În TDRG³ (s.v. *tartaj*) apare atestat pentru anul 1588 și la CANTEMIR, DIV. G. Ivănescu presupune că acest cuvânt este dintre cele care au putut pătrunde în rândul claselor instruite între secolele al XIV-lea și al XVI-lea⁷⁸. *Hronograf...* oferă o altă atestare: *Și-ș lășă și trătășii, și călămării și scăuiaș ce ședē de scriē* (f. 426^v).

țărîmónie/țărămonie (al doilea *i* de la plural este suprascris și nu apare accentul)/**țîrimonîe** s.f. < pol. *ceremonia*, *cerymonia*, rus. черемония, lat. *caerēmōnia*, -ae, it. *cerimonia*, DA. Cu sensul „forme exterioare și regulate și de oarecare pompă, la săvârșirea unui cult religios” (DA, s.v. *ceremonie*), cuvântul este înregistrat cu două atestări din LET. II și în CANTEMIR, IST. În TDRG³ (s.v. *ceremonie*) prima atestare este din anul 1648. L-am întâlnit și la R. GRECEANU, 131⁷⁹. În *Hronograf...*, în prima atestare, cuvântul este accentuat pe două silabe, după model grecesc: *Și scrisă împăratul Iovian la marele Athanasie, să-i scrie toate învățăturile și țîrimonîile a svintei legi creștinești* (f. 220^v); *Să hvăluie și-i urla capul pentru svântul săbor și pentru alte țărîmónii a svintei besērecei* (f. 323^v); *Jeremiē, om bun și cărtular mare, iară gros den fire și nechitit cu țărămonîile călugărești și cu obicinile* (f. 519^v).

țādūlă s.f. < ucr. цидула, pol. *cedula*, magh. *cédula*, lat. med. *cedula*, -ae, *scedula*, -ae, DLR. Cu sensul popular „bucată (mică) de hârtie care cuprinde o însemnare scurtă, bilet, răvaș”, cuvântul este atestat în anul 1725 (DLR s.v. *țidulă*). În textul nostru se află atestări anterioare: *Duceț cēștă țādulă de hârtiuă mică* (f. 387^v); *Scrisă într-o țādulă și-i dzăsă* (f. 426^v).

urdzît s.n. – vezi *urzi*¹ < lat. *ordire*, -ire, DLR. Cu sensul învechit „întemeiere”, cuvântul este ilustrat printr-un citat din M. COSTIN, O. În *Hronograf...* sunt prezente atestări anterioare, cu sensul „facerea lumii; geneză”: *Când s-au împlut de la urdzitul lumii 5539 de ai* (f. 154^v); *Era cursul ailor de la urdzitul lumii 5032 de ai* (f. 268^v).

urdzător s.m. < *urzi*¹ + suf. -itor, DLR. Cu sensul figurat învechit „întemeietor; făptuitor, creator”, cuvântul este ilustrat în DLR (s.v. *urzitor*) cu un citat din N. COSTIN, L. În *Hronograf...* se află o atestare mai timpurie; sensul se referă la Dumnezeu: *Să știe tot omul că urdzătorul nostru, sângur Dumnădzău* (f. 296^v).

(a) **urlă** vb. I, intranz. < lat. *ūlilo*, -āre, DLR. Cu sensul „(despre vânt, viscol, apă etc.) a produce un zgomot prelung și puternic”, cuvântul nu are atestări din epoca veche în DLR (s.v.). În *Hronograf...*: *Iară până a nu muri, au urlat pământul 7 dzile cât s-au muncit ea pentru păcatul cel mari al ei* (f. 242^v).

vălușag s.n. < *val*¹ + suf. -ășag, DLR. Cu sensul învechit „supărare; necaz; neliniște; zbucium”, cuvântul este înregistrat în PRAV. LUCACI, VARLAAM, C. (DLR, s.v. *vălășag*). În TDRG³ (s.v. *vălășag*) prima atestare este din anul 1581. *Hronograf...* oferă o nouă atestare: *Putērnici împărate, Silvestru s-au adevērit că ne va arăta lucruri adevărate pentru nașterē lui Hristos și pentru vălușagul ce-au avut de satana și pentru stratiili lui* (f. 527^v).

⁷⁸ Vezi *op. cit.*, p. 495, unde Ivănescu afirmă că acesta este un termen provenit din slava literară și precizează: „*tartaj* (*tartaj*) (probabil, la început, *tetraz*, pl. *tetraji*) „caiet”; mai târziu, „coperte de carton”.

⁷⁹ „Cu litie în biserică întrându și făcându-și țermoniile cele de cinstē ce i s-au căzūt”.

zar s.n. < tc. zar, DLR; SCRIBAN indică tc. zar, alb., bg. zar, ngr. ζάρυ, it. zara. Cu sensul „cub mic (de os, de lemn, de plastic etc.) pe fațetele căruia sunt imprimate puncte de la unu la șase și care se folosește la anumite jocuri de noroc, prin aruncare”, cuvântul nu are atestări din epoca veche în DLR (s.v. zar). În *Hronograf...* ar putea fi preluat din textul grecesc, K (p. 435) ζάρυ, dar este posibil ca traducătorul să-l fi cunoscut din limba turcă și, realizând că nu este utilizat în epocă, îl glosează: *Într-o dz, ședzând și giucând în tavlii cu alți boiəri, cum s-au întins să ie zărurile, adecă oșcioarele careli aruncă pre tavlii [...], îndată au și început a răcni ș-a tremura* (f. 485^v).

zburătură s.f. < zbură + suf. -ătură, DLR. Cu sensul popular „bucată de lemn scurtă și groasă (folosită, de obicei, pentru a bate pe cineva); scurtătură”, cuvântul este înregistrat în DLR (s.v.) cu o atestare de la începutul secolului al XVIII-lea. *Hronograful...* oferă o atestare mai timpurie: *Ș-au fost aruncând cu zburături, de au fost venind toate acēle deasă ca ploaiē* (f. 143^v).

(a) **zgândări** vb. IV, tranz., refl. – et. nec. 1) Sensul din *Hronograf...*, „a se împrăștia, a se răspândi în toate părțile”, nu este înregistrat în DLR (s.v.): *Să zgândărără atâțē țințari cât era negură de nu-ș vedē oamenii calē încătro mărg* (f. 33^v). 2) Cu sensul figurat „a ațâța, a întărâta; a scormoni”, cuvântul nu are atestări în DLR din epoca veche. În *Hronograf...*: *Nu răhni la muiēre altuiē, că rahna zgândărēște păcatul și să cheamă începătură* (f. 43^v); *Iară dentru toate lucrurile lui cēle fără lēge, să mira ce va mai izvodi și ce va mai zgândări* (f. 212^v).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- ALEXANDRIA = *Istoria lui Alexandru cel Mare*, ediția a V-a, București, tipărită de Iosef Copainig, 1850.
- ANON. CAR. = *Anonymus Caransebesiensis* [„Dictionarium valachico-latinum”, vechi glosar român-latin, cca 1650], publicat de Gr. Crețu în revista „Tinerimea română”, noua serie, Tipografia Corpului Didactic, vol. I, fasc. III, p. 326–380.
- ANTIM, P. = Antim Ivireanul, *Predice*, 1709–1716, publicate după manuscrisul de la 1781 [...] de prof. I. Bianu, notițe biografice despre Mitropolitul Ungrovlachiei Antim Ivireanul de P.P.S. episcopul Melchisedec, București, 1886.
- BIBLIA 1688 = *Biblia, adecă dumnezeiasca scriptură ale cei vechi și ale cei noao leage toate*, care s-au tălmăcit după limba elinească, [București], 1688.
- CADE = I.-Aurel Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, partea I, *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*, de I.-Aurel Candrea; partea a II-a, *Dicționarul istoric și geografic universal*, de Gh. Adamescu. București, Editura „Cartea românească”, 1926–1931.
- CANTEMIR, DIV. = Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, Iași, 1698.
- CANTEMIR, HR. = Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ediție îngrijită de Gr.G. Tocilescu, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1901.
- CANTEMIR, IST. = *Operele Principelui Dimitrie Cantemir*, tomul VI, *Istoria ieroglifică*, București, Societatea Academică Română, 1883.
- CANTEMIR, I.I. = Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, vol. I–II, București, Editura pentru Literatură, 1965.
- CAZ. GOV. = Silvestru, *Evanghelie învățătoare sau Cazanie*, Govora, 1642.
- CHEIA ÎN. = *Cheia înțelesului*, scoasă pre limbă rumânească, București, 1678.
- CIORĂNESCU = Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I.O., 2001.
- CM I–II = *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, I. *Stolnicul Constantin Cantacuzino. Anonimul cantacuzinesc. Radu Popescu*, II. *Radu Greceanu. Anonimul Brâncovenesc*, București, Editura pentru Literatură, 1961.

- COD. VOR. = Ion al lui G. Sbiera, *Codicele Voronețean*, cu un vocabulariu și studiu asupra lui de..., Cernăuți, 1885.
- CORESI, EV. = Diaconul Coresi, *Carte cu învățătură* (1581), publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, vol. I, *Textul*, București, Atelierele Grafice Socec et comp., 1914.
- CORESI, PS. = Diaconul Coresi, *Psaltirea*, produsă cu un studiu bibliografic și un glosar comparativ de B. Petriceicu-Hasdeu, tomul I, *Textul*, București, Tipografia Academiei Române, 1881.
- CORESI, TE. = *Tetraevanghelul* tipărit de Coresi. Brașov, 1560–1561, comparat cu *Evangheliarul lui Radu de la Mănăești, 1574*, ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei Române, 1963.
- M. COSTIN, O. = Miron Costin, *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.
- N. COSTIN, C. = Antonio de Guevara, *Ceasornicul domnilor*, traducere din limba latină de Nicolae Costin, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1976.
- N. COSTIN, L. = Nicolae Costin, *Opere*, I. *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, studiu introductiv, note, comentarii, indice și glosar de Const. S. Stoile și I. Lăzărescu, prefață de G. Ivănescu, Iași, Editura Junimea, 1976.
- CR. ANON. = *Cronica Anonimă despre Brâncoveanu, Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, în *Cronici brâncovenești*, antologie, postfață, glosar și bibliografie de Dan Horia Mazilu, București, Editura Minerva, 1988.
- DA = *Dicționarul limbii române* [sub conducerea lui Sextil Pușcariu], tomul I, partea I: A–B, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913; tomul I, partea II: C, București, Tipografia Ziarului „Universul”, 1940; tomul II, partea I: F–I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1934.
- DEX² = *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 1998.
- DEXI = *Dicționar explicativ ilustrat al limbii române*, coordonator științific Eugenia Dima, autori: Eugenia Dima, Doina Cobeț, Laura Manea, Elena Dănilă, Gabriela E. Dima, Andrei Dănilă, Luminița Botoșineanu, Chișinău, Editura ARC și Editura Guivas, 2007.
- DL = *Dicționarul limbii române literare cotermporane*, 4 vol., București, Editura Academiei Române, 1955–1958.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă, redactori responsabili: Iorgu Iordan, Alexandru Graur și Ion Coteanu; din anul 2000, Marius Sala și Gheorghe Mihăilă, București, Editura Academiei Române, tomul IV, Litera L (*L-lherzolită*), 2008; tomul V, Litera L (*Li-luzulă*), 2008; tomul VI, Litera M, 1965–1968; tomul VII, partea I, Litera N, 1971; tomul VII, partea a 2-a, Litera O, 1969; tomul VIII, Litera P, 1972–1984; tomul IX, Litera R, 1975; tomul X, Litera S, 1986–1994; tomul XI, partea a 2-a și a 3-a, Litera T, 1982–1983; tomul XII, partea I, Litera T, 1994; tomul XII, partea a 2-a, Litera U, 2002; tomul XIII, părțile 1, a 2-a și a 3-a, Litera V și literele W, X, Y, 1997–2005; tomul XIV, Litera Z, 2000.
- DLN = Γεωργίου Δ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* [*Dicționarul limbii neogrecești*], Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 1998.
- DM = *Dicționarul limbii române moderne*, București, Editura Academiei, 1958.
- DNR = *Dicționar neogrec-român*, coordonare și redactare finală Lia Brad-Chisacof, autori: Margarita Kondoghiorghi, Eugen Dobroiu, Ștefan Stupca, Antița Augustopoulos-Jucan, București, Editura Demiurg, 2000.
- DOSOFTEI, L. (1679, 1689) = Dosoftei, *Dumnezeiasca liturghie 1679*, ediție critică de N.A. Ursu, studiu introductiv de ÎPS Teoctist, arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, 1980.

- DOSOFTEI, MOL. = D. Pușchilă, *Molitvelnicul lui Dosoftei*, în „Analele Academiei Române”, Memoriile Secțiunii Literare, seria II, tomul XXXVI, 1913–1914, p. 1–114, București, Librăria Socec & Comp. și C. Sfetea, 1914.
- DOSOFTEI, N.A. = Mitropolitul Dosoftei, *Novă adunare de istorii, începând de la faptul lumii... ms. 3456 BAR*.
- DOSOFTEI, PAR. = Dosoftei, *Parimiile preste an*, Iași, 1683.
- DOSOFTEI, PS. = Dosoftei, mitropolitul Moldovei, *Psaltirea în versuri*, publicată de I. Bianu, București, Edițiunea Academiei Române, 1887.
- DOSOFTEI, V.S. = Mitropolitul Dosoftei, *Viața și petreacerea svinților*, Iași, 1682.
- EUSTR. PRAV. = Eustratic, *Pravila aleasă* (ms. din 1632).
- FIZIOLOGUL = *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, II. *Fiziologul*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție și glosar de V. Guriianu, București, Editura Minerva, 1997.
- FN = Emil Vărtosu, *Foietul novel*, calendarul lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, București, 1942.
- GHIOVANIS = Χρήστος Γιοβάνης, *Νέο λεξικό θησαυρός όλης της ελληνικής γλώσσας, Παγκόσμιος εκδοτικός οργανισμός*, Αθήνα (f.a.).
- GOLESCU, Î. = Constantin (Dinicu) Golescu, *Însemnare a călătoriei mele, făcută în anul 1824, 1825, 1826*, tipărită din nou și însoțită de o introducere de Nerva Hodoș, București, Tipografia „Cooperativa”, 1910.
- R. GRECEANU = Radu Greceanu, *Începătura istoriei vieții luminatului și preacrestinului domnului Țării Rumânești, io Costandin Brâncoveanu Basarab-voievod, dă când Dumnezeu cu domniia l-au încoronat, pentru vremile și întâmplările ce în pământul acesta în zilele mării-sale s-au întâmplat*, în *Cronici brâncovenești*, antologie, postfață, glosar și bibliografie de Dan Horia Mazilu, București, Editura Minerva, 1988.
- HERODOT, I. = Herodot, *Istoriei*, [traducere de Nicolae Spătarul], ediție îngrijită de L. Onu și Lucia Șapcaliu, prefață, studiu filologic, note, glosar de Liviu Onu, indice de Lucia Șapcaliu, București, Editura Minerva, 1984.
- IST.Ț.R. = *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, cronică anonimă, ediție întocmită de Constantin Grecescu, București, Editura Științifică, 1959.
- ÎNDR. LEG. = *Îndreptarea legii sau Pravila cea mare*, Târgoviște, 1652.
- ÎNV. = *Învățăturii preste toate zilele*, Câmpulung, 1642.
- K = Μετθός Κιγγέλας, *Νερα σιακωνίης δικαιοφρων ιστοριών άρχομενη άποτα κτισσεως κορσμου...*, Veneția, 1650.
- LET. I–II = Mihail Kogălniceanu, *Letopisițiile Țării Moldovii*, publicate pentru întâiași dată de..., Iași, [La Cantora Foaiei Sătești și Institutul Albinei Românești], tomul I, 1825; tomul II, 1845, tomul III, 1846 [indicația „A” trimite la „Apendicele” tomului I].
- LEX. MARS. = Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsiltanum”. Dizionario latino-romeno-ungherese del sec. XVII*, studio filologico e testo, București, Cultura Națională, 1930.
- MARDARIE, L. = Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-romănesc și tâlcuirea numelor din 1649*, studiu, note și indicele cuvintelor românești de Grigorie Crețu, Edițiunea Academiei Române, București, Carol Göbl, 1900.
- MĂRGĂRITARE 1691 = Ioan Gură de Aur, *Mărgăritare*, 1691.
- MLD I, GEN. = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, Pars I, *Genesis*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1988.
- MLD, II, EX. = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, Pars II, *Exodus*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1991.
- MLD, III, LEV. = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, Pars III, *Leviticus*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1993.

- MLD, IV, NUM. = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars IV, Numeri*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1994.
- MIKLOSICH = Fr. Miklosich, *Lexikon paleoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae, Guilelmus Braumueller, 1682–1685.
- MILESCU, M. = Nicolae Spătarul Milescu, *Manual sau steaua Orientului strălucind Occidentului*, ediție îngrijită, introducere, tabel bibliografic, text stabilit, traducerea textului latin, note și comentarii de Traian S. Diaconescu, Iași, Institutul European, 1997.
- MINEIUL 1776 = Chir Chesarie, episcopul Râmnicului, *Mineiul*, luna lui octombrie, care s-au tipărit acum întâi rumânește..., 1776.
- MOXA, C. = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1989.
- NDU = Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, *Noul dicționar universal al limbii române*, București, Editura Litera Internațional, 2006.
- NEAGOE, ÎNV. = *Învățăturile bunului și credinciosului domn al Țării Românești, Neagoe Basarab Vvd. către fiul său Teodosie Vvd.*, București, Tipografia Colegiului Sfântul Sava, 1843.
- NECULCE, L. = Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, text stabilit, glosar, indice și studiu introductiv de Iorgu Iordan, ediția a II-a, revăzută, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1959.
- N. TEST. = *Noul Testament sau împăcarea au leagea noao...*, Bălgrad [Alba-Iulia], 1648.
- PRAV. = *Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu*, însoțită 1. de izvoarele sale, 2. de varianta sa muntenească întrupată în *Îndreptarea legii* a lui Matei Basarab, de S.G. Longinescu, 3. de tălmăcirea sa în franțuzește de A. Patrogneț (vol. I din *Legi vechi românești și izvoarele lor*), București, Carol Göbl, 1912.
- PRAV. GOV. = *Pravila* aceasta iaste dreptătoriu de leage, tocmeala sfinților apostoli tocmit de zece săboară cătră aceasta și a preacuvioșilor părinți învățătorilor lumii. Tipăritu-s-au în Tipari prealuminatului domn Io Matei Basarab-Voievod a toată Țara Ungrovlahiei în Mănăstirea Govora, v leat 7148, iară de la nașterea lui Hristos 1640.
- PRAV. LUCACI = *Pravila ritorului Lucaci*, text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, București, Editura Academiei Române, 1971.
- PRAV. MOLD. = *Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudeațe*, cu zisa și cu toată cheltuiala lui Vasilie Voivodul, Iași, 1646.
- PSALT. = *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, edițiune critică de I.A. Candrea, I. *Introducere*, II. *Textul și glosarele*, București, Librăriile Socec & Comp., 1916.
- PSALT. HUR. = *Psaltirea Hurmuzaki*, studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, indice de cuvinte de Rovena Șenchi, vol. I–II, București, Editura Academiei Române, 2005.
- PSALT. SCH. = *Psaltirea scheiană (1482)*, publicată de I. Bianu, tomul I, *Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577)*, București, Carol Göbl, 1889.
- SCRIBAN = August Scriban, *Dicționarul limbii românești* (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme), edițiunea întâia, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa bună”, 1939.
- TDRG³ = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 3, überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, Band I–III. Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2000–2005.
- URECHE, L. = Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955.
- VARLAAM, C. = Varlaam, mitropolitul Moldovei, *Cazania (1643)*, ediție de J. Byck, București, Editura Fundațiilor Regale, 1943.

VARLAAM, L. = Varlaam, *Leașvița sau scara raiului de Ioan Scărarul*, ediție, notă asupra ediției și glosar de Oana Panaite, prefată și revizuirea transcrierii interpretative de Eugen Munteanu, Iași, Editura Trinitas, 2007.

VĂCĂRESCUL, IST. = Ianache Văcărescul, *Istorie a preaputernicilor împărați othomani*, adunată și alcătuită pe scurt, în A. Papiu Ilarian, *Tesauru de monumente istorice pentru România, atât de vechi tipărite, cât și manuscripte, cea mai mare parte străine, adunate, publicate cu prefațiuni și note ilustrate*, tomul II, București, Tipografia Națională, 1864, p. 237–302.

L'ANALYSE SÉMANTIQUE ET ÉTYMOLOGIQUE DE CERTAINS MOTS DE LA
CHRONIQUE DÈS LE COMMENCEMENT DU MONDE. NOUVEAUX ARGUMENTS
QUI SOUTIENNENT LA PATERNITÉ DE NICOLAE MILESCU SPĂTARUL

RÉSUMÉ

Dans d'autres travaux nous avons présenté les arguments surtout philologiques qui soutiennent notre hypothèse que le traducteur de la *Chronique dès le commencement du monde* a visité le Constantinople et même qu'il y a étudié. Cet ouvrage développe toute une série d'arguments, cette fois-ci d'ordre linguistique, qui soutiennent la même paternité sur cette traduction. Il s'agit de la manière d'employer les emprunts, surtout les mots turcs, slavons, latins (néologiques à l'époque) et certains termes, disons encyclopédiques, que le traducteur a utilisé indépendamment de la chronique grecque: *ambac* (et le dérivé *ambăcari*), *pestref*, *pălărie*, *scupelator*, (*a se*) *măti* (et le nom *mătire*), *despotație*, *gheometru*, *întradă*. Dans notre démarche nous nous appuyons sur le concept de *base psychologique*, utilisé par A. Philippide, mais qui a été enrichi et nommé *base spirituelle* dans la vision de G. Ivănescu et sur la théorie développée par les deux grands linguistes autour de ce concept. Cette théorie s'avère tout à fait vraie et utile dans cette situation aussi. Nos recherches nous ont conduit vers l'idée que la manière d'utiliser la catégorie des termes mentionnés montre pour le traducteur de la *Chronique*... une base psychologique (spirituelle) différente de celle du métropolitite Dosoftei qu'on a supposé être le traducteur de cette oeuvre. Aussi soutenons-nous que le fait d'avoir bien connu le Constantinople et la manière d'utiliser les termes turcs, latins, slavons et les mots rappelés de la façon précisée sont des arguments qui précisent pour le traducteur le profil spirituel d'un autre grand érudit moldave de l'époque, Nicolae Milescu Spătarul. Il faut aussi préciser que les arguments présentés, bien que suffisamment forts, n'en finissent la série, que nous présenterons avec d'autres occasions. Pour insister un peu sur la richesse du lexique de la *Chronique*..., pour présenter les mots mentionnés, mais surtout pour montrer que le procédé d'établir la paternité d'une oeuvre tout en utilisant comme argument principal des mots, des constructions figées etc. n'a pas de relevance nous avons fait l'analyse sémantique et étymologique d'une centaine de mots de cette traduction.

Institutul de Filologie Română
„A. Philippide”
Iași, str. Codrescu, nr. 2